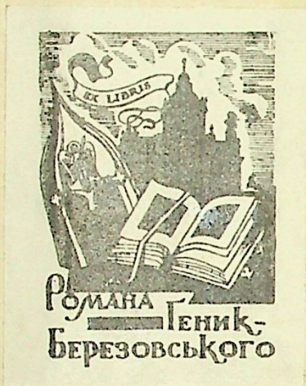

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

ЯК ЧОЛОВІК
ЗІЙШОВ НА ПАНА

ЯК ЧОЛОВІК ЗЙШОВ НА ПАНА

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

ЯК ЧОЛОВІК ЗІЙШОВ НА ПАНА

Автобіографія автора.

Передмова М. Рудницького.

Фр. Генрик-Бурезовський

Л Ь В І В

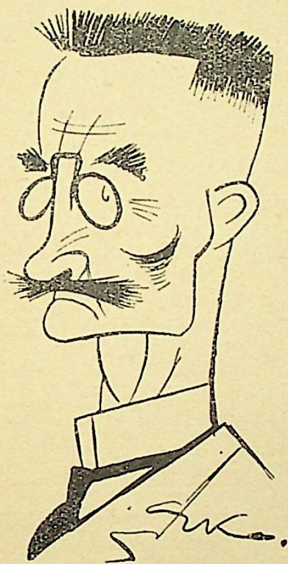
1 9 3 7

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 11.

Карикатура В. Будзиновського
— Е. Козака.

ОБГОРТКА П. КОВЖУНА

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок 10.

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

Трагедія гумориста

Оповідання „Як чоловік зійшов на пана“ вийшло рівно 40 літ тому в Чернівцях. Цікаво, що саме безпосередньо перед смертю, Будзиновський вернувся до нього і виправив його речення за реченням, додаючи місцями цілі нові сторінки. Він написав його, як сам каже, жартом і не привязував до нього більшої ваги. Те саме було і з іншими його гуморесками — його першими літературними дебютами. Хоч як ці речі подобалися читачам, автор не був задоволений такою працею; його тягнула політична діяльність, цікавили соціальні питання. Із життєписного нариса, що залишився між його посмертними паперами, можемо бачити, на що він звертав головну увагу. Його захоплювала політика і серед неї пропадали такі речі, як книжки.

Перед смертю людина має не раз такі проблиски — навороги до поривів своєї молодости. Можливе, що Будзиновський відчув симпатію до тих знехтованих ним молодечих спроб, де так багато було з його справжньої вдачі та буйного темпераменту. Гумор не покидав його ніколи, але він використовував його отак собі у своїх політичних виступах, ніколи у „поважних“ книжках. На старість (він умер 14. лютого 1935 р. у 67-ім р.), коли життя ставало щораз тяжче для робітника пера, він натрапив нараз у закутках своєї душі на ту підземну, золотодайну жилу, що блищала як промінь усмішки.

Як приватна людина мав Будзиновський гумору так багато, що міг цілими вечорами забавляти велике товариство. Він мав загострений зір на смішні сторінки людської природи та свого середовища. Та і він, так само як А. Чай-

ковський, Мартович і Маковей, не пішов за своїм природним нахилом життєрадісної людини; думка про інші обов'язки приглушила в ньому навіть свідомість, що він має хист гумориста.

„Як чоловік зійшов на пана“, „Стрімголов“, „Оповідання“, вказують на цей хист без сумніву. Нераз, коли редактори замовляли в нього легкі фейлетони, він писав їх для розваги або гонорару і переходив до іншої „поважнішої“ праці.

Оця поважніша праця зводилась до актуальних політичних брошур і популярних розвідок з освітньою та пропагандивною метою, — пізніше до популярних історичних повістей.

Не наше діло оцінювати суспільну діяльність В. Будзиновського; із своїм невгамовним темпераментом і величезною енергією він умів витворювати фермент, який запалював інших, поривав. Та вдачею анархіст нездатний до ніякої збірної громадської праці, фантаст і неімовірно впертий фанатик, найкраще він почував себе сам, коли воював з усіма на всі боки.

В оції гуморесці знайде читач деякі риси автора в особі Стефана; не всі ці риси видаються нам симпатичні, навіть тоді, коли автор переконаний, що це прикмети. А проте щирість і безпосередність, з якою Будзиновський пише те, що думає — прикмети досить рідкі.

Приватно був Будзиновський багато глибший, цікавіший, духово багатший, ніж як автор. Хоч як любив він писати і хоч енергія його була подиву гідна, він сідав за свої книжки як за обов'язкову громадянську працю і часто вибирав на героїв своїх повістей постаті, які мали мало спільного з тим, що щодня його вражало, підмулювало, хвилювало та обурювало. Ось чому його гуморески, де він вкладав найбільше із своїх безпосередніх щоденних почувань іще й досі не втратили своєї свіжості, тоді як його історичні повісти та оповідання це тільки лектура для широких кол і для нього цілком неприкметна.

Будзиновський — як автор історичних повістей — не мав часу „видумувати“ нових сюжетів і залюбки за

позичував готову фабулу від Купера або Герстекера, переодягаючи героїв і змінюючи обстановку. За матеріал мав історію України, яку добре знав, за провідну думку твору досить йому було боротьби з „ворогами“. Будзинівський писав багато і швидко, ставився до літератури як денникарі до газетної праці: треба написати таку-то річ на означений речинець і віддати рукопис до друку, байдуже, чи є там які помилки, бо й так завтра треба писати вже щось нове.

Виховне значіння популярних повістей Будзинівського безсумнівне. Якби ми мали бодай пів сотні таких Будзинівських, то не треба б заохочувати до книжки ні молоді, ні народньої маси: — книжка була б приємністю, за якою кожний сам шукає. Та найбільша помилка Будзинівського як письменника була в тому, що він недоцінював того елемента, який у ньому був найцінніший і який у книжках найрідший — гумору. Гумор додає багато більше життєвої енергії людям, ніж поважні поклики та поуки, бо він сам є висловом цієї енергії. Сміх, що показує нам власні хиби та слабощі, дає нам змогу знятись понад них ясним, сміливим поглядом. Чим є суспільна сатира — знаємо найкраще з її впливу на громадянство: вона, наче душ прохолоджує занадто гарячі голови, змиває бруд з охлялого організму і зміцнює його, підбадьорує. Те, що зробила одна „Енеїда“ — не могло б зробити ні десять сентиментальних „Марусь“... „Лис Микита“ робить і досі вражіння живого розумного дипломата, тоді як неодна поважна постать із повістей тої самої доби зовсім нежива.

Прошу уявити собі, яку галерію типів з якими перипетіями міг би був дати Будзинівський, якби був описував те, що бачив за час своєї суспільної діяльності! Сам австрійський парламент, де він грав так часто ролю enfant terrible, міг би був стати темою такою живою, як живою була боротьба на його арені за високі національні ідеали і — надписи на залізничних білетах! Будзинівський незвичайно жвавий, цікавився всіма актуальними справами нашого громадського життя і всіх знав, умів годинами оповідати про прекомічні конфлікти наших достойників,

анекдоти про всяких наших директорів, голів, делегатів, представників. Кілька довших споминів, які він залишив. Мають місця гідні пера великого гумориста.

Факт, що він не находив у своїй дуже живій і багатій пам'яті досить сильних спонук, щоб використати свої досвіди на сатиричні оповідання та повісти, вказує на те, що ми знаємо з інших його книжок: — Будзинівський не мав справжньої письменської уяви. Переробити величезну чужу повість було для нього легше, ніж скомпонувати самому маленький нарис. Те, що герой гуморески „Як чоловік зійшов на пана“ каже про свою нехоть до писання листів, відповідало зовсім точно нехиті Будзинівського до всяких окрас стилю, до того всього, що звано „поезією“ — найсутнішого елементу кожного літературного твору. Будзинівський належав до людей, що мають багато фантазії у буденщині, у тих усіх дрібницях, що інші виконують машинально, з книжки хотів писати холодно, „на розум“.

За кожним разом, коли вже в останніх роках В. Будзинівський приходив у неділю вранці до каварні, щоб перекинути часописи і почути рідні новини, розмова з ним була таки жива, що при столиках оживало навіть молоде знуджене покоління. Тоді завсіди ставало жаль невикспльоатованої ним копальні гумору.

Коли прийшла недуга і „чорні дні“ перед порогом старости, Будзинівський випродав увесь наклад своїх книжок видаваних за власні гроші, щоб купити собі пасіку в горах. Він розумівся на бжільництві і хотів рятувати свої легені. А проте і підчас найбільшої недуги не згадував про неї, хіба страшним нестримним кашлем. Сміявся, що з меду можна легше жити, ніж з чорнила і зарікався не писати більше. Та життя в горах серед уликів, це була тільки фантазія поета. Мед не виплачувався і Будзинівського знову тягнуло до каламаря.

Тішився, що по селах його читають і розуміють. Понаписував він чимало таких популярних повістей, оповідань, навіть комедій як „Пригоди запорозьких скитальців“, „Пан Гуляйдуша“, „Козак Шуба“, „Опришок“, „Під одну булаву“, „До віри батьків“, „Шагін Герай“, „Греміть“.

„З ясиру“, „Осаул Підкова“ і кілька томів залишилися ще в рукописах.

Будзиновський любив писати просто. Нераз обсипувало його жаром, коли погляд його падав на речення складене галицькою канцелярщиною; навіть загально-приняті абстрактні терміни волів заступати простими рідними словами. Він боронив одного з найвищих принципів класичної літератури: „Пиши як мога просто та ясно“, але на жаль писав не для тих, що цікавляться принципами та літературою.

Яка іронія долі! 30 літ писав Будзиновський книжки призначені для якнайширшого загалу, відповідно до духових потреб тих, які могли їх читати; писав просто, ясно, брав патріотичні сюжети, прикрашував їх сензацією, а його читачі не могли йому дати хочби найскромнішого прожитку. Довгими роками по війні майже вмирав з голоду, жив скромно, як аскет. Був занадто гордий, щоб прохати якоїсь посади у товаришів на становищах, занадто непримирний — сам відчував це — щоб сидіти на такій посаді і мовчати. Пробував жити з пера, а це в нас означало: нужда.

Неодин добрий фейлетон і дотепне оповідання Будзиновського попропадали у часописах. Ніхто за ними не стежив, ніхто не збирав їх. Він сам так зневажливо ставився нераз до тої газетної „панщини“, що підтримував довкола себе хибний погляд, буцім-то його гуморески це тільки така собі забава.

Не все в літературі виборене кровю і потом має вартість; кровю і потом пишуть теж мазуни. І не все кинене на папір жартма, отак знехотя — безвартне; не один справжній твір зродився саме так легко, як родиться сміх і дотеп.

М. Рудницький.

АВТОБІОГРАФІЯ.

(Фрагмент із посмертних паперів).

Вячеслав Будзинівський, син сільського вчителя в Баторові коло Тернополя, уродився 30. січня 1868 р. Батько — національно і політично індиферентний греко-католицький, вірний цісареві — „русин“. Мама — польська патріотка, але неактивна, в родині свого патріотизму не проявляла. Домашнє виховання в польській мові.

Батька, коли син мав 6 років, перенесли до міста (Городок, Тернопіль, Львів). З польських народніх шкіл Вячеслав перейшов до польської гімназії у Львові. На другий піврік 7-ої кл. у 1886 р. перейшов до української гімназії. У 5-ій класі прочитав польську брошуру якогось ксьондза проти соціалізму і став соціалістом. Зараз роздобув Шепля та інші книжки про соціалізм, аж до „Маніфесту“ Маркса. У шкільному році 1886/7 помагав редагувати польський соціалістичний часопис „Праца“, видаваний і редагований українцем Йосифом Данилюком. Тоді не було ще ні української ні польської соціалістичної партії, тільки поодинокі соціалістичні гуртки. У шкільному році 1887/8 не ходив до школи, пригтовляючись приватно до матури. Щоб ширити соціалістичні ідеї між студентством, задумав із своїм приятелем, студентом політехніки Станиславом Козловським видавати студентський журнал „Товариш“. Видавці звернулись до Франка і Павлика, запрошуючи їх до співучасти. Франко став технічним редактором. Видавці застерегли собі, що статті можна друкувати тільки за односторонньою згодою цілої редакційної колегії. У цій колегії були два польські соціалісти Арцішевський і З. Северин,

відповідальним редактором Ст. Козловський. Будзиновський зобов'язався зібрати між своїми товаришами гроші, якими треба буде покрити дефіцит за кожне число.

У першому числі „Товариша“ з дня 10. липня 1888 Будзиновський помістив реферат про книжку німецького соціалістичного видавництва „Сільське робітниче питання“ на підставі російського Каблукова (Штутгарт 1887). Це була перша українська стаття Будзиновського. Коли Франко помістив у найближчому числі без згоди колеги статтю Драгоманова та антисемітські поезії — вийшла з цього сварка. В. Будзиновський та товариші покинули редакцію і видавництво впало.

У першому семестрі 1889/90 р. Будзиновський як студент медицини написав економічно-політичну студію „Культурна нужда австрійської Русі“. У цій студії він старався доказати, що брак промислу в Галичині не дає розвинутих хліборобству, економічний занепад краю є причиною матеріальної та духовно-культурної нужди населення краю. Безвиглядність промислу в Галичині автор добачує в тім, що Галичина зв'язана державно з промисловою Австрією негодна витримати конкуренції австрійського промислу. Погляди із цієї студії Будзиновський виловив в економічному рефераті на зїзді, на якому ухвалено програму радикальної партії. Та її не хотів видрукувати у „Народі“ редактор органу радикальної партії М. Павлик, бо вона заносила марксизмом. Зате студія появилася неперероблена на „язичіє“ в москвофільським органі „Галицкая Русь“ і відбиткою в 1891 р.

У 1894 р. появилася в IV. т. „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові, як теж окремою книжкою студія Будзиновського „Аграрні відносини Галичини“, з обширним, уперше зібраним статистичним матеріалом. У німецькому журналі „Deutsche Worte“ під редакцією посла Е. Пернерсторфера (пізніше соціалдемократа) появилися дві статті Будзиновського „Рільництво в Галичині“ і „Хлопська політика та хлопський соціалізм у Галичині“. Цією статтею зацікавився провідник баварських соціал-демократів Фон Фольцар-Фольмар і почав з Будзиновським листуватись.

У 1895 р. вийшла брошура Будзиновського „Хлопська посілість у Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання“, якої кінець був сконфіскований. Її прихильно оцінив у німецькому журналі „Die Zeit“, проф. д-р І. Сінгер. У 1895 р. Будзиновський на домагання протидрагоманівського молодшого покоління радикальної партії покидає свої медичні студії і видає часопис „Громадський Голос“, який стає органом партії. Крім цього дістає він у свої руки журнал „Радикал“, який передає йому з Києва дотогочасний протектор Франка та Павлика Ковалевський.

На запросини польської соціал-демократії Б. реферує на їх партійному конгресі в Новім Санчі свою соціалістичну програму для галицьких селян. Тоді-то він їздить теж агітувати по селах і має конфлікти з жандармами, старостами і судами. У 1896 р. вийшла його брошура по польськи „Chłopska posiadłość w Galicyji“.

Не маючи з чого жити, Будзиновський передає редакцію „Громадського Голосу“ Франкові і в другій половині 1896 р. переноситься до Чернівців на урядовця кредитової кооперативи. Використовуючи лібералізм буковинської цензури, він видає популярний часопис для пропаганди земельного страйку, як теж брушуру „Хлопський страйк“, яку розіслали по галицьких селах. До великого земельного страйку в Галичині в 1902 р. була це єдина українська брошура на цю тему. У Чернівцях видав теж брошуру: „Панщина, її початок і скасування“.

У 1898 р. Б. вернувся до Львова і вступив до редакції „Діла“. Коли в радикальній партії повстав розлам і частина радикалів перейшла до соціал-демократії, Будзиновський пристав до партії націонал-демократичної, що обняла провід у краю. Б. був тої думки, що вона найцінніша і що завдяки її установам можна найлегше ширити нові ідеї. У новій партії Будзиновський працював з думкою 1. щоб підорвати у народі австрофільство і пошану перед династією Габсбургів, 2. щоб у народі спопуляризувати ідею власної державности, 3. щоб викликати земельний страйк. На конгресі національно-демократичнім у 1901 р., Б. реферував

справу аграрного страйку і на його внесок конгрес прийняв рішення, щоб партійна управа такий страйк підготувала.

У 1902 р. Будзиновському поручили редакцію офіційного часопису нац.-демокр. партії „Свобода“. Перед жнивнами 12. червня він помістив у „Свободі“ відозву „Страйкуйте!“. Відозву прокуратура сконфіскувала, та вже 14. червня посол д-р А. Кос відчитав цю відозву в парламенті і Будзиновський передрукував її щераз як інтерпеляцію у „Свободі“. В 10 днів по оголошенню відозви почались страйки в кільканацяти селах кількох повітів і небавом охопили цілу Галичину.

Будзиновський друкував дальші агітаційні брошури як „Австрія чи Польща?“ (Львів, 1903), анонімову німецьку „Під крилами Габсбургів“, видану потайки в Німеччині, „Хлопська земля“, „Хлопським коштом“, „Хлопський рай“, „Державні будови водні і дороги“, „Виборча програма“, „Наші права“, „Пересторога“, „Новітні революції“, „Злодійська рука“, „Хрунь і чорт“. У 1907 р. видавав „Світ“ з думкою пропагувати культ історичної традиції.

У 1907 р. його вибрали послом до австрійського парламенту. Між українськими послами він був єдиний, що в міру регулямінової можливости демаскував австрійський уряд та Франца Йосифа як ворога українського народу і патрона шляхотсько-аграрного панства, що використовувало наше селянство. Будзиновський виголосив найбільшу промову проти Австрії та Габсбургів 22. V. 1908, яка у друку мала 77 шпальт. Кінчиться вона цитатою з Гайне на адресу цісарського орла, що виднів над фотелем президента парламенту:

...Du hässlicher Vogel!
Wirst du mir einst in die Hände fallen,
So rupfe ich dir die Feder aus
Und hacke dir ab die Krallen!

З тої промови деякі українські послы були дуже не вдоволені.

Одну із своїх дальших промов видав Будзинівський брошуурою „Держава і руське селянство“, передрукувавши її у Чернівцях.

Згодом не маючи змоги поміщувати своїх політичних статей у провідних органах нашої преси, Будзинівський звернувся до історичної публіцистики та белетристики. Перші проби белетристики дав жартом у 1897 р. Він був тої думки, що вона не для критиків літератури, ані на те, щоб про неї колись писали в підручниках історії літератури, а виключно для читачів. Від 1920 р. оповідання Будзинівського друкували головно українські часописи в Америці. Кожну річ (до травня 1932 р. у Спол. Державах видруковано 76 більших і менших його оповідань) передруковують теж канадійські та бразилійські часописи, не платячи авторові ніякого гонорару.

ЯК ЧОЛОВІК ЗІЙШОВ
НА ПАНА

I.

Два приятелі, оба студенти прав у Львові, вчилися до іспиту. Вчилися спільно. Один лежав на ліжку, другий на отомані. Один читав скрипти, себто літографовані лекції професора, другий слухав. Коли першому вже висохло горло, скрипти брав другий і читав, а перший слухав. Як один предмет уже так перейшли, зачинали наново. Один прочитав „партію”, другий повторяв її зпам'ятати. Якщо один зле сказав, другий справляв його, зазираючи у скрипти. Після того до скриптів дивився другий і його товариш повторяв. Пізніше кожний з них іще тільки сам мусів переглянути скрипти і вже був приготований до іспиту з повною надією, що може провалиться.

Стефан Порубальський, котрий нині зачав читати в годині одинацятій передполуднем, уже по сорок мінутах замовк. Поклав скрипти на крісло і позіхнувши голосно сказав:

— Я вже втомився і далі не читаю. Лишім це на по обіді.

— Ти здурів? — обізвався його товариш Петро. — Коли ж ми скінчимо? Крім нинішньої порції, мусимо переробити ще й те, що із вчора

нам залишилося. Ми і вчорашньої пайки не доробили, бо ти чогось пігнав до міста.

— Мені горло вже висохло — сказав Стефан, витягаючи свої кости, аж отомана затріщала. — Негоден я далі читати.

— Давай скрипти, то я буду читати. Жартувати нема що. За місяць термін іспиту, а ми не нюхали ще й половини матеріялу. Коли ж ми це все зробимо? Тепер ні, вечором ти не маєш часу, бо біжиш до Гальки, у суботу також ні, бо їдеш на віче... З такої роботи хліба не буде. До обіду маємо ще годину. Ліпше тепер ще вчитися. По обіді трохи подрімаємо і знов до роботи! Давай скрипти, я читаю!

— Хочеш, то читай, але для себе самого, потиху, бо це одноманітне читання вже мухи денервує. Диви, як вони неспокійно літають і як сердито брелять. Я піду трохи пройтися по свіжій повітрі, бо голова вже розболіла від тих юридичних мудрощів.

Стефан підійшов до ліжка, де лежав Петро і кинув йому скрипти. Сам пішов до шафи, одягнувся і вийшов. Коли Стефан стояв коло шафи, Петро заслонився скриптами і буцім-то читав, але уважно придивлявся Стефанові.

— Гм... — подумав, коли Стефан уже був за дверми. — Це дуже підозріле... Натягнув сурдут, котрий бере звичайно лише на велику параду і в якому дуже ефективно виглядає... Гм, гм... І сивий капелюх узяв, в якому, як сам знає, йому дуже до лиця; Галька звичайно в сьомім небі,

як його так побачить... Та до неї він ніколи так не чепуриться. Я цікавий, чи взяв теж рукавички? Звичайно бере їх лише тоді, коли йде на етикетальну візиту до великих панів і то на руки зятагає їх аж перед дверима. На вулиці, борони Боже!

Петро встав і підійшов до шафи. Заглянув у скриньку.

— Рукавичок нема! Нема й ясної краватки. Щось у траві пищить!... Цікава річ! тепер дванадцята година. Варт це собі зятямити... Як го добре, що греки винайшли нитку, по котрій доходитьеся до клубка! Вчора також викрутився в тій самій порі. Щось воно не зовсім просте, пахне жіноцтвом, коли і мені не хотів признатися. З хати викрадається, начеб справді йшов тільки провітритися... Та, щоб я так при іспиті впав, як не дійду, що вона за одна!

Коли так Петро ломив собі голову над таємничою поведінкою приятеля, Стефан саме тоді зупинився на сходах, виняв з кишені мале дзеркальце, яке щойно вчора купив собі, поправив краватку і капелюх на голові так, як думав, що йому найліпше до лица. Обзорини у дзеркалі випали задовільно. Можна було вичитати це з його обличчя. Був певний, що тепер мусить подобатися кожній дівчині.

Нехай ніхто не думає, що була це неоправдана зарозумілість. До цього переконання дійшов він цілком науковою, бо індуктивною методою. Такою, як вона стоїть написана у творах Канта, батька позитивної методи в науці. Всі факти,

з яких він вивів згадану теорію, що перемінювалась у певність, були такі, що всі дівчата, з якими дотепер стрічався, дуже радо бачили його у своєму товаристві і очі кожної були звернені на нього.

Скінчивши приглядатись своїй особі та одягові, побіг на вулицю Оссолінських і пустився в сторону міського парку. Коли зайшов у парк, на ратушевім годиннику вдарило чверть.

— Чверть на першу — Стефан подумав — саме добра пора. Небавом надійде.

Завернув і пустився тою самою дорогою назад.

— Вже йде! — сказав сам до себе. Пізнав її вже здалека. Не по лиці, бо було ще досить далеко, а по одязі. Волошки і червоний мак на капелюсі, гранатова сукня, чорна парасолька, книжки на ремінці і скорий рівний хід. Це відрізняло її від інших дівчат, що рівночасно з нею повиходили з ріжних шкіл і мандрували громадами. Стефан пропихався крізь юрбу так, щоб дівчина йшла просто на нього, та щоб він мусів аж уступитися на бік, виминаючи її. Таким способом, буцім-то ненароком, він, як то кажуть, „майже вліз на неї“. Інши одне на одного так, що обое почали виминатися. При цьому глипнули собі взаємно в очі.

Її лице зробилося, як той маків цвіт на капелюсі. Вже четвертий раз стрічаються. При першій стрічі, коли він задивився на неї, вона також спаленіла.

Він не знав її, і вона його не знала. Так починається романтична знайомість. Стефан ступив

іще з п'ять кроків і завернув. Їх очі знов зустрілися, бо вона.. озирнулася. Обое засоромилися. Вона очевидно більше, бо дівчина. Так уже водиться від Еви і так учать по школах. Якби спіймана на якомусь злочині, спустила головку і побігла своєю скорою, рівною ходою.

„Мушу знати, де вона мешкає“, — подумав Стефан.

Хотів пуститися за нею, та роздумався.

„Ні, ще зміркує й осмішуся. Завтра зроблю це інакше. Буду йти з тої сторони, що й вона, так щоб не зійтися з нею око в око. Тоді за нею буду слідкувати аж до її хати. Як мене побачить, то це буде виглядати, так, начеб я тільки випадково йшов за нею“.

Завернув і пішов обідати.

II.

На другий день, приятелі знов лежать обидва поруч. Стефан на отомані, Петро на ліжку — читають скрипти. Читають аж до пів до дванацятої години. Тим разом перервав науку Петро:

— Знаєш, що Стефку?

— Ні, не знаю. Буду знати, як скажеш.

— Від осьмої до першої без перерви вчитися, то рішуче за багато. Кінчим завсіди в дванацятій. От заграй тепер свого Ліста, потім ідемо на обід, годину посидимо в каварні, до четверто:

час передітися, а відтак до десятої наука, і спати. Це буде найекономічніший розклад часу.

— На перерву в дванадцятій годжуся, та сидати до фортепіану тепер не маю охоти. Волю пройтися, бо вже в очах темніє і в голові шумить, як так цілих п'ять годин без перерви дивишся в записаний папір і думаєш про ті всі правничі крутїства. Щодо вечора, то твій плян не для мене. Я і вечір хочу мати вільний.

— Але ж, чоловіче! У той час найліпше працювати. Від Гальки возьми відпустку на місяць. Вона чейже витримає тих кілька днів, бо не схоче, щоб ти через таку дурницю, як офіційльні відвідини, з її причини, провалився при іспиті.

— Мені Галька так само в голові, як і тобі.

— Но, но! Говори це комусь іншому, не мені. Ти вже забув, що то було, коли до неї залицявся Остапович? Не дурів ти, що аж смішно було? Вона може перша, яку ти поважно любиш.

— Було колись та минулося.

— Колись було? То чому тепер не маєш попостити, коли ні вже ні ще не маєш до кого і за ким бігати. Чи не краще посидіти тобі в хаті, тільки той один місяць до іспиту? Хіба ти вже маєш якусь другу і в тій порі бігаєш...

— Борони Боже! Я ще ходжу до Гальки. От, так із привички. Історія з нею тягнеться вже рік цілий. Я привик що вечора побалакати з нею. Це найліпша для мене розвага, ну, і відпочинок.

— Так знаєш що? Коли це вже залізна konieczність побалакати з нею раз на день, а шкода тра-

тити такий продуктивний для науки вечір, перенеси ті конференції з Галькою на час, який ми призначили на відпочинок, себто на дванадцятую годину. Остаточо можна б ранішню науку кінчити вже в одинацятій. Зате вставаймо годину раніше. Ми задовго спимо.

— Якже ж це може бути? Як я можу їй таке запропонувати? Вона ж не моя наречена. Зрештою ми сходимося не самі обое, а в товаристві старших. Сходимося не умовлені, а отак, з товариської чемности. Ні я до неї, ні вона до мене не має жадних претенсій; я не маю супроти неї обов'язків, ні вона супроти мене. Коли б я їй таке запропонував, то вона подумала б, що я вже на щось поважне рішився, на що я, покищо, рішатися не думаю. Це виглядало б, що ми вже зв'язані словом.

— То знаєш що? Я тобі поможу. Я доведу до того, що вона сама переложить свої проходи з вечора на день... скажім на дванадцятую годину. Я зроблю це зручно. Вона і підозрівати не буде, що ти про це знаєш і що це сталося у твоєму інтересі.

— Ні, я, не хочу. Прошу тебе, не роби ніяких інтриг!

— Чому не хочеш? — Це ж не була б інтрига, а посередництво в інтересі обох сторін.

— Бо я не хочу!

Стефан затявся. Петро всміхнувся і замовк. Не було про що більше балакати. Стефан став далі читати право. Три на дванадцятую кинув скрипти і встав.

— Вже встаєш? До дванацятої ще чверть години. Читай іще трохи.

— Ні! В горлі висохло, аж пече.

— Раніше тебе в горлі якось ніколи не печо. Аж від кількох днів пече, хоч ти не простудився!

Стефан не відповів нічого, лише підійшов до шафи і натягнув краще вбрання.

— Новий жакет береш, а то навіщо?

Стефан нахилився так, що двері шафи зашлюнули його. Чув, як кров заливає йому лице.

— Я? ні! — відповів, але „Тяжкий ворог!“ — погадав. Щоб не скріпити підозріння, Стефан повісив жакет, узяв звичайну маринарку і вийшов. В душі закликав, бо на сходах дігнав його Петро. Казав, що також чує потребу перейти.

В тій хвилині мав Стефан велику охоту втопити свого товариша в ложці води. Коли дійшли до вулиці Оссолінських, Петро хотів завернути до міста. Стефан не хотів. Казав, що в місті занадто великий гамір.

— Я маю ще діло до міста, будь здоров — сказав Петро, і пустив Стефана самого. Проїшов кілька кроків в інший бік і повернув. Пустився за Стефаном. Той нагло звільнив ходи. Петро вгадав, що Стефан доходить до мети своєї прогульки. Біда лиш, що саме тепер не міг він його довше слідити. Він запрямітив з далека свою кузинку. Була це донька багатих і впливових батьків, полька. Не тяжко було відрізнити її від інших дівчат.

Капелюх з волошками і червоним маком, чорна парасолька, книжка і скорий, рівний хід.

Ще кількадесят кроків і був би він з нею зійшовся. Петрові було це дуже не на руку, бо вже більш як місяць, від коли вернувся зі села до Львова, а в її родині ще не був. Досі вони могли думати, що його ще нема у Львові. Тепер, коли побачить його дівчина, він буде мусіти відвідати їх, і ще треба буде крутити, що от саме приїхав, зрештою мав багато праці, ну, і взагалі... Ні, ще час бавитися в адвоката. Він дуже нерадо бував в тім домі, бо для його демократичних звичок і поглядів був це дім занадто панський і консервативний. Було там забагато етикети, замало щирости. Зміркував, що завертати запізно, бо вона вже могла здалека пізнати його. Пішов далі за Стефаном. Помітив, що коли дівчина переходила попри Стефана, глипнула оком на нього, потому схилила голову до землі і може навіть почервоніла. Його самого мабуть не помітила, бо на його поклін не відповіла.

„Нині вона в ясній сукні, це значить — думав за той час Стефан — мабуть доміркувалася, що я вчора так для неї причепурився. З того виходило б, що і вона хоче мені подобатися.”

Як лиш минулися, Стефан завернув і спаленів. Перед ним стояв Петро. Та Стефанові здавалося, що той не міг нічого доглянути. Зате дуже здивувало його питання Петра:

— Стефане, чи ти придивився тій дівчині?

— Котрій? — Тут їх тьма-тьменна. Висипалися із школи як бджоли.

— А тій, що перед хвилиною перейшла попри тебе.

— Ні... А що в ній було такого цікавого?

— Що цікавого, що цікавого?... Ой, Стефку, Стефку! Скажи мені, нащо тобі властиво Бог дав очі?! Це ж чудо не дівчина. Кажу тобі: така краса, що не дай Боже! „Як бачиш „ї” хлопче — минайся і мри”!

— Справді? Шкода, що я не вважав — відповів Стефан, будьтоби і не вгадавши, на яку то дівчину натякав Петро.

— Якби не те, що ти без ратунку задурився в Гальці, то я радив би тобі познайомитися з тою.

— Що ж робити? Пропало. Якось промайнула, тай годі! Мало то тих дівчурів тут плентається!

— Пропасти не пропало. Вона мабуть ходить до виділової школи, бо я її дуже часто стрічаю, як іде сюди. Памятаю її ще з часів, заки ми почали вчитися до іспиту. Все перед девятою вона йде туди, а в дванацятій домів. Вийдім завтра в тій порі. Я тобі покажу, котра то.

— Не хочу. Не мав би я кращої роботи, та за дівчатами бігати! Ще й тепер, коли треба вчитися. Бігай сам, коли тебе так припекло.

Пішли обідати.

Крім дванацятої, до цієї пори, Стефан виходив на вулицю Оссолінських також і в осьмій вранці, бо надіявсь стрінутися із своєю незнайо-

мою, як вона йде до школи. Та ніколи йому не щастило. Негоден був збагнути, чому вона така химерна. Він міркував:

„Коли вона вертається із школи в полудне, то мусить іти до школи вранці. Хіба туди йде іншою дорогою, як назад...”

Аж розмова з Петром розяснила йому ту загадку. Від нього він довідався саме, що вона йде до школи не в осьмій, а пізніше, бо аж перед девятою.

Нині він уже перед девятою був на варті. Побачив свою богиню і заспокоений вернувся до науки. Передполуднем обміркував плян, якби то викрутитися від Петра, якби йому й нині захотілося вийти з ними з хати. Та Петро зібрався скоріше і вийшов перший.

Дівчина з волошками і червоним маком на капелюсі, чорною парасолькою, книжками і в ясній, синявій суконці, верталася скоренько додому. За нею у пяти кроках віддалі чимчикував Стефан.

Хтось поклепав його по плечах. Неімовірна історія: знову Петро. Ще й пристає з запитами:

— А що? Вчора не хотів... будьто би. А нині сам прибіг. Правда, що гарна?

— Де вона? Покажи!

— Знаєш що?... Не грай комедії і не роби з мене дурного. Це ж ясне як сонце, що то за нею ти гониш від кількох днів. Чому відразу не признатися? Чи боїшся мого суперництва? А може думаєш, що я випапляю про це Галі? А де ж була б мужеська солідарність?... Та ти відай хочеш

гнати за нею аж під саму її хату. Що ж, не перешкоджаю тобі, бажаю успіхів!

— Ні, коли ти вже вгадав, то ходи зі мною. Це не впадає так в око.

— Або я дурний бігати за незнайомими дівчатами, та ще й в таку спеку?! Бувай здоров!

Петро лишив Стефана самого. Дівчина йшла в сторону міського парку, Стефан за нею. При вході до парку сиділа перекупка. Дівчина зупинилася коло неї, щоб купити вишень. Щоб їй краще придивитися, Стефан зробив так само. Вона глянула на нього і всміхнулася. Виходило, — вгадала, — що він для неї задержався. Коли пішла далі, він уже не мав відваги йти далше за нею. Сів на лавку. А що купив вишні, то треба було їх зїсти. Сидів і їв.

III.

— Чому ти вганяєш за тою школяркою, коли маєш уже одну, і то напів наречену, небридку і грошевіту? — спитав Петро Стефана по обіді.

— Отак собі. Невинна забавка, тай тільки.

— Забавка. Добра мені забавка! Така забавка до спокою не причиняється. Чи при таких маневрах у голову влізе тобі право? Бодай поки вчишся до іспиту, кинь ту всю комедію!

— Коли ж бо вона гарна, страх, яка гарна! Людський словник слів не має, якими міг би описати її красу. Найгеніяльніший маляр не сотво-

рив би щось такого. Мені здається, що якби я був найславнішою людиною у світі, мільонером, царем усіх зір, то все майно і всю славу віддав би разом з моїм життям... за її один-одніський цілунок!

— Чи не пив ти чого нині? Щось дуже попід хмари линеш, шквариш якусь поетичну орацію. Спусти фантазію на кілька октав нижче і поговорім прозою, як пристало тверезим правникам.

— Скажи, коли тобі впав в око той смотрик і від коли ти вже топчеш по слідах тої гуски? Коли пригадаю собі, то я вже два тижні не мав щастя чититися з тобою коло дванацятої години.

— Чи ти вже став прокуратором? Читай скрипти! — процідив крізь зуби Стефан і ляг на отомані.

Петро став читати. За яку годину перестав, і звернувся до Стефана:

— На маеш! Тепер читай ти!

Він хотів передати Стефанові скрипти, бо умова між ними була така, що кожний з них читає напереміну по годині.

На це „читай ти” Стефан відповів лише рівним і глибоким віддихом. Він спав.

Не диво, бо не спав цілу ніч. Вечором був з Галькою на краевій виставі. Відпровадивши дівчину до хати, пішов на бенкет, де зібралась українська публіка. Майже з цілого краю зіхалася наша інтелігенція до Львова з нагоди національного свята. На тім бенкеті промовляв між іншими і Стефан. Такі свята, в яких він мусів брати якнайживішу участь, зворушували його до глибини душі.

Коли вернувся пізно до хати і поклався до ліжка, не міг заснути. У його голові шуміло не тільки від алкоголю: родилися різні, щораз-то нові думки. Одна здоганяла другу і так його бентежили, що сон його ніяк не брався. Нині його очі також не клеїлися і він перемучився так аж до ранку. Щойно тепер одноманітне читання Петра подіلالо на нього як наркотик і він заснув, як засипляємо часом на дуже мудрім науковім викладі, з якого розуміємо тільки поодинокі слова.

Перед вечором Стефан надів свій найпарадніший одяг і з Петром пішов на виставу. В товаристві, до якого вони прилучилися, була Галя. Донька одного українського священника в горах, приїхала до Львова на час вистави. Заїхала до своєї тети, щоб оглянути виставу під її опікою.

Що край, то обичай. Також кожний час, кожний вік у житті поодинокі людини і в житті народів має свої звичаї і свою мораль. Трохи далі на Заході, наприклад у Відні, ніхто не кинув би на дівчину каменем, якби вона до театру пішла сама, без опіки старшої особи. Там вона могла б піти сама на прохід до якогось парку. І якби вона випадком на вулиці зустріла якогось знайомого молодого мужчину, то дозволила би йому йти далі в її товаристві і розмовляла би з ним. В галицьких містах таку свободу мають нині без небезпеки поговору чи закиду неморальної поведінки виключно дівчата з біднішого пролетаріату. Інакше є з нашими дівчатами так званих „інтелегентних” кол. Свобода, якою користуються інте-

лігентні дівчата на Заході, в Галичині це ще „музика будуччини”, будуччини може й недалекої, та всеж такої, до якої рік галицької краєвої вистави, рік 1894-тий ще не доріс. Котра дівчина з „інтелігентної” верстви дозволила б собі на таку свободну поведінку, — наприклад нестарому мужчині дозволити приступити до себе на вулиці і йти далі в її товаристві? Про неї в її товариській „сфері” говорили б як про яку вуличницю! Ласку роблять їй, як звать її тільки „еманципанткою”. „Еманципанткою” називають у Галичині ту дівчину, яка поводить „неморально” себто завернула собі голову... ріжними „новітніми теоріями”.

Так, наша галицька доросла панна, яка не хоче, щоб про неї говорили як про якусь ледащицю; дівчина, яка будучи школяркою не хоче, щоб її викинули зі школи за неморальність, сходиться і балакає з молодими мужчинами тільки тоді, коли є „під опікою”, себто у товаристві старшої жінки, якоїсь поважної матрони. Такою опікункою, такою офіційальною гвардією Галі була її тета, вдова по священнику. Тета водила з собою ще одну „панну на виданні”, свою власну доньку — Клявдзю. Стефана уважала тета за „конкурента” Галі. Петра „каптувала” для своєї Клявдзі. Найближчим предметом її снів і плянів було зліпити ті дві пари, по змозі якнайскоріше.

„Не треба жалувати труду” — думала вдова. — „Оба хлопці гарні і статочні; оба зроблять карієру. Правда, що вони трохи „вільнодумні” і мішаються в політику, та це хороба молодих літ.

Коли споважніють, то їм ті дитинства вишумлять з голови.

Вдова розумілася на штучках і способах, як приваблювати молодих і влекшувала обом парам солодкі сходи́ни „в чотири в очі”. При цьому пильнувала як Аргус, щоб усе діялося в межах „моральности”. Найважніше було те, щоб людським язикам не давати матеріялу до спліток. Зі страху перед тими язиками жадна пара не мала права відійти від товариства сама, без „гвардії”. Коли ціле товариство зложене з поважних матрон і ще поважніших сеніорів розсілося за столом, тоді молодим вільно було відійти „пройтися” та не поодинокими парами, а всім укупі. Обі наші пари користали з того великого привілею і в товаристві трьох тітчиних хлопців відходили, щоб оглянути виставу. Хлопці діставали від паничів „на чеколядки” і щезали в юрбі. Відтак... одна пара скручувала вправо, друга вліво.

IV.

Стефан з Галькою зійшли надолину до парку. Алеї були пусті, бо весь нарі́д волів крутитися по площі вистави.

„Гратулюю — почала розмову Галя. — Я чула про ваші вчорашні подвиги. Мені казали, що нічия промова не зробила такого вражіння, як ваша. Це неабиякий тріумф, захопити слухачів і на свій бік потягнути збори, що у більшій половині

склалися з ваших противників. Це мусить бути дуже, дуже приємно... Правда? Я аж боюся говорити з таким великим чоловіком.

Стефан махнув рукою, начеб цей його успіх на зборах і ті оплески були щось таке, про що й балакати шкода. Він відповів:

— Мені не дає особливого вдоволення, коли мене оплескує череда баранів... А така там була публіка. Я й сумніваюся, чи вони розуміли провідну думку моєї промови. Чи ви знаєте, що так само як мою, вони оплескували і найдурнішу промову моїх противників, таку глупу, що аж соромно було слухати. Та ще й здоровля бесідника пили, підоймали на руках догори і „многая літа” ревіли так, що аж шиби бреніли і хата гула. Я був би багато більше вдоволений, якби та публіка була висвистала мене. Тоді я бодай знав би, що тільки зрозуміли мене.

„Чудак” Галя подумала собі — і по надумі сказала:

— Ви чомусь з нічого ніколи невдоволені, вам все не влад. В поважнім науковім німецькім журналі появляється дуже прихильна оцінка вашої праці; фаховий рецензент обсилав вас похвалами, які дістаються мало якому авторові, а ви не тішитесь, тільки кажете, що це для вас ніяка похвала, бо писав її чоловік чужий, який не знає відносин, про які ви писали, отже йому лиш здається, що ви сотворили щось великого. Хвалять вас мудрі люди, вам це мало; хвалять дурні, як ви кажете, барани; вам також кривда. Що я дала б.

якби бодай на старість могла так вславитися, як ви вже тепер, в таких молодих літах! Давніше я все мріяла про те, щоби ближче пізнати такого, що „пийше”. Всякі письменники страшно мені імпонували. Нині, коли я вже з неодним познайомилася, я стала більше критична і перший з берега мені вже не заімпонує. Тепер я вже знаю, що не все друковане, таке дуже розумне, що не все заслуговує на похвалу той, котрого публично хвалять або і його портрети друкують. Але коли ваші успіхи як письменника і бесідника імпонують не лише мені, а як показує оцінка вашої праці, і поважним ученим, то яким великим ви мусите видаватися в очах тої, як ви кажете, череди баранів! Це мусить бути велика розкіш, так прославитися.

— Приємно воно є — відповів Стефан — та знову не так дуже, як ви то собі уявляєте. Більше вдоволення з таких успіхів маємо тільки в початках, коли ставимо перший крок у громадському житті, тільки до хвилини, коли здобудемо перші оплески. Потому це кадило вже тратить свій чар, видається чимось цілком звичайним і природним. З тою так званою славою зовсім так само, як з так званими чудами природи. Схід і захід сонця, шум смерек, шум потоків, грюкіт громів та інші такі поетичні речі, захопляють лише переніжних нервових людей, або міщухів запаморочених поетами. Мужик, що в тій природі живе, приймає все те цілком байдуже і на вид сходячого сонця з утіхи не божеволіє. Хіба клене, що вже треба йти на лан гнути спину. Селюхові більше заімпонує

нує міська ліхтарня та гладка як дошка асфальтова вулиця. Він подивляє саме те, що нас не дивує, в чому ми не бачимо поезії, ні взагалі краси.

— Так ви думаєте? Народня поезія перечить цьому. Якби селянин не відчував краси природи так само як і ми, якби він у ній не бачив хоч трохи поезії, то в народніх піснях не було би стільки порівнянь узятих з природи. Своїх помічень і вражінь селянин не причепурював би римами і не виспівував би в піснях.

— Певно, певно. Маєте рацію. Ось вам перша ліпша народня співанка:

„Сидить когут на шопі,
Наніс яець три копі.
А я яйця продам,
Жидам довжок віддам!”

— Скажіть, будь ласка: яке вражіння мусів зробити на поетичну вдачу селянина той когут, що сидить на шопі і несеться: як селянина мусіло це до глибини душі зворушити, коли він передав це аж римою, заспівав у пісні! А історію про пастуха, міську панну і фіялки знаєте? Молода туристка... міська панночка, що лиш вихопилася з пансіону, йде попри пасовисько і жалісно пищить: „Ах! Які гарні, які чудові фіялки! Як вони занедбані! Чи ніхто ними не журиться?” питається пастуха, що з усієї сили викрикував у безконечність чудову народню пісню:

„Гой дай дана, дана, дана,
дана, дана, дана, дана...”

„Не журиться?“ — розумний, хоч невчений пастух повторив. — Ніхто не журиться тими фіялками? А чому ж би ні? Мої вівці їх спасають!” Дівчина була приголомшена такими прикладами. Аж коли Стефан замовк, вона сказала:

— Не збагну нащо ви все те розповідаєте мені? Той когут, що на даху несеться, ті фіялки і той пастух... вони до того, про що ми почали балакати, ні пришив, ні прилатав.

— Ні, ви помиляєтесь. Усе те пришите і прилатане до того, за що ми перечимося, — Стефан відповів. — Я гадаю, що моє порівняння влучне.

— А я гадаю, що це порівняння хіба таке влучне, як наприклад прирівняти окуляри з кукурудзою. Ваше порівняння якесь дуже штудерне. Я не збагну з чим ви те, про що ми розмовляли, хотіли порівняти ваші байки, щоправда, самі про себе незле вигадані.

— Дозвольте вам розяснити у чому моє порівняння добре. Ті фіялки, якими так захоплюються нервові міські дівчата, то оплескувані юрбою подвиги письменників і бесідників.

— Тепер я вас вже розумію, — сказала дівчина. — Нервова міська панна, в тім порівнянні, то я, дурна сільська панна. Розумний, хоч учений пастух, то ви. Та ще одно хибує... Де є вівці?

— Вівці чи барани, що спасають цвіти, то наші денники та їх читачі. Ціла користь з тих політичних фаєрверків у тому, що денники мають чим виповнити свої шпальти. Передплатники кормляться нераз такими цвітками з пасовиська. Мені

самому це вже перестало імпонувати, переїлося. Малу втіху воно як не як чоловікові робить та до справжнього вдоволення ще далеко. Прихильність гарної дівчини, то більша розкіш, як похвальні гимни світа.

— Що з вами? — дівчина спиталася здивована. — Дотепер ви цілком інакше думали. Дівчатами ви нехтували, а лиш політика забирала всю вашу енергію. Може ще і прозу покинете і небавком возьметесь до тої поезії, яку ви дотепер на кожнім кроці осмішували?

— Справді, — а думаєте, що я так змінився?

— Ще й як! Це пізнати не лише по ваших словах. Я ще ніколи не бачила вас так причепуреного, як нині. Жадна і найвибагливіша дівчина не могла б вам нічого закинути.

— І вам то так дуже подобалося?

— Кому ж це не подобається?

— Скажіть ліпше „котрій дівчині”? Це ж відома річ, що виелегантований і вилизаний чепурун дівчатам подобається більше, як просто одитий, хочби незнати який добрий, розумний і шляхотний мужчина.

— Не всім. Багатьом, та не всім!

— Таки всім! І найрозумнішим. Кожна з вас більше цінить старанно вигладжений вус хлопця, як його розум; модною краваткою можна заімпонувати вам більше, як чеснотою, характером або освітою.

— Може й ваша правда. Я не буду боронити себе ні моїх товаришок. Хіба то лиш скажу на

нашу оборону, що під тим оглядом мужчини не ліпші від нас. Яке їхало, таке здибало. Чи гарне личко дівчини не імпонує вам більше, як жіночий характер і розум? Поверховність ви ціните більше, як наші духові прикмети. Чи ви знаєте новельку „Ганя”? Мужчина покидає там дівчину з тої єдиної причини, що віспа затерла давню красу його любки. Другий приклад, мій брат. Ви самі знаєте, чому він зірвав зі своєю нареченою...

— Зірвав, бо друга йому ліпше подобалася. Його перша любов, що була як солом'яний вогонь, остигла... Кожна перша любов... то солом'яний вогонь.

— Не тому, що кожна перша любов, то солом'яний вогонь! Його любов остигла тому, що його вибрана приймала його у звичайній, хоч чистій і скромній домашній сукні. Він покинув її для пустої кокетки, котра цілу свою інтелігенцію вклала в сукні, фризурі і перфуми. Третій номер, то наш сусід. Хоч жонатий, залицяється до кожної гарнішої жінки. А на власну жінку, котру так страшно колись любив, вже і не дивиться.

— Маєте рацію. Та не без рації є й ті, котрих ганите. Всі дівчата тої дивної гадки, що як одну хтось любить, то на другу не вільно вже й оком глипнути. Мені знов здається, що те, що гарне — гарне і мусить кожному подобатися. Як дві дівчини гарні, то вони обі мені подобаються. Думаю навіть, що так само добре, як в одній, можна часом любитися у двох і трьох. Чи ж не захоплюємося гарними образами, творами людських рук? Чо-

муж би не могли любити живі оригінали? Як нам подобаються нараз три гарні образи, то чому ж би не мали нам подобатися одночасно три гарні дівчині?!

— Як ви свої теорії прикладете в практиці, то ваша жінка не буде мати з вас потіхи.

— Хіба ж я думаю женитися? Від повітря, голоду, вогню, війни, і від жінки — хорони мене Господи!

— Коли ви від жінок так уже зачинаєте відхрещуватися, то ви на найліпшій дорозі до ліквідації свого парубоцького стану. Воно дуже часто від того зачинається... Я цікава, хто буде та щаслива, що дістане чоловіка, який годен любитися у двох і трьох нараз!

— Певно, певно, я вже рішився зліквідувати мое парубоцтво. Пильнішої роботи не маю. Саме того я прийшов сюди на виставу, щоб оглянути дівчата. Із тією думкою також узяв я на себе святочний одяг.

Галя глянула на нього своїми великими, чорними очима. На її лиці малювалася втіха. Нині видався їй Стефан багато гарніший як звичайно. Вона не сумнівалася, що він про неї думає, тільки що не хоче цього виявити.

— Не маєте поняття, як вам гарно у цьому гарнітурі! Цілком інший чоловік, ви все повинні так одягатися.

— Бачите? І вам подобається, не сам мужчина, а його краватка.

— Краватка? Думаєте, що лише краватка? Так добре ви мене пізнали?

Стефан не знав, що відповісти. Хотів відплатитися їй рівною міркою, якимсь компліментом. Вона також видалася йому нині дуже гарною, гарнішою як звичайно.

„Русалки при світлі місяця не можуть так гарно виглядати, як вона при синявім блеску електричних ламп” — думав Стефан.

Обое йшли мовчки поміж двома рядами високих, рівно обрізаних кущів. Із виставової площі вітер доносив до них голос музики. Грали вязанку з оперових мелодій. Саме тепер нісся уривок з опери „Галька” — те місце, коли парубок докоряє дівчині, що вона для панича покинула його. В душі Стефана настрої змінився. Він силкувався зримувати і під мелодію підвести докір дівчині, що коли прийшла багата панна, то він для тої панни покинув свою любку. В його душі виринули два образи: Галька і школярка. Він порівнював їх.

Мовчки зайшли вони у вузьку алею. Густий живопліт кущів і дерев, котрих корони сходилися над їх головами, не допускав світла тисячей електричних ламп, що як море зір виблискували з віддалі. Місяць також десь подівся, і в алеї було темно так, що одне одного не бачило. Дівчина промовила:

— Як тут темно, як тут темно. Аж лячно!

— Ще погубимося. Держіться мене — сказав Стефан і подав їй рамя.

— Як гарно грають — прошепотіла. — Нагорі, серед того гамору не виходить так гарно.

— То сідаймо і хвилину послухаємо.

Стефан намацав палицею лавку і сіли. Він опер руку об поруччя лавки за її плечима, гладив її косу, якби нею бавився. Доки музика не скінчила, вони мовчали. Його рука вже зсунулась була на її стан.

— Чи чули ви, панно Галю, яким акордом закінчила музика? Що ви скажете на таке закінчення: „Моя Галю, ти — єдина?“...

Не ждучи на відповідь, він пригорнув дівчину сильно мов кліщами до себе і на її устах витиснув гарячий цілунок. Вона не відповідала нічого, але і не боронилася, не виривалася з його обіймів. Голову сперла на його груди і без протесту відбирала його цілунки. Було темно. Стефан не міг бачити, якою утіхою сяло її лице; як вона напів відкритими устами усміхалася, розкішною, лагідною усмішкою як дитина у сні.

V.

Стефан ще ніколи не вчився з такою охотою, як на другий день. І на гадку не прийшло йому виходити назустріч школярці. Його товариша це дуже здивувало. Про причину не питав, бо знаючи, що Стефан з Галею блудив по парку, вгадав, що в його серці перемогла Галька.

Увечір Стефан знов пішов з Галею на прохід до парку і пояснював їй зміст своєї нової праці, до котрої вже зібрав був матеріал і лиш викінчення її відклав на час по іспиті. Галя слухала уважно і вдивлялася в нього мов у зорю.

„Як йому поталанить викінчити працю так, як він склав собі плян, — думала — то він стане найславнішим чоловіком... бодай у нас”.

Їй більше залежало на удачі, як Стефанові. Вона все мріяла, щоб його слава колись загомоніла широко-широко, не лиш в краю, але і поза його границями. Вона надіялася, що з тої слави частина перейде й на неї.

Знов зайшли в ту темну вчорашню алею, і сіли на лавці. Розмова урвалася. Галя зачала була про щось говорити, та він збув її півсловом і вона замовкла. Стефан бився з думками, та не міг дійти з ними до ладу. Галю охопив нервовий несупокій. Була певна, що він не може рішитися, чи має поводитися як попереднього вечора, чи докінчити вже все нині розмовою, чи справу лишити отак собі, чи може взагалі забути. Потерпала, що як він буде вести байдужі теоретичні балачки то до такої хвилини вже взагалі ніколи не вернеться. Щоб кувати залізо поки гаряче, вона зразу хотіла почати поважну розмову, таку, якою могла б потягнути його за язик. Та при цьому мала сумніви, що як незручно візьметься до діла, то сама поспе справу. Подумала, що вечір довгий і покищо ліпше самому не зачинати. Нехай настрій сам усе вирішить.

„Щось довго надумується” — міркувала. — „Мабуть не хоче ще рішитися. Справді ліпше буде за язик його не тягнути...”

— Ходім між люди — перервав мовчанку Стефан.

„Лихий знак. Таки треба буде спонукати його до рішення” — подумала. Несвідомо сіпнула його за рукав і приневолила його лишитися на лавці.

— Сидить ще трохи, — сказала. — Тут так тихо, так любо... Чому ви так замовкли? Маєте яку журу? Чи може роздумуете над чимось дуже-важним?

— Важне воно є, та мені ще пора про таке думати.

— І не вільно мені знати, про що ви так думаєте і що для вас таке важне?

— А може це для вас зовсім нецікаве.

— Ви ж знаєте, яка я дуже цікава.

— А може для вас і ліпше було б, якби ви не знали того, про що я саме тепер думав?

— Ліпше? Чи це щось такого страшного? — ледви чутно вишептала. — Тепер я ще цікавіша. Тепер я вже вас прошу. Скажіть!

Вхопила його руку і повторила благально:

— Скажіть! Коли зачали, то мусите докінчити!

Стефан нахилився до неї і шепнув:

— Галю! ти любиш мене?

— Ви питаєте? Ви чванилися, що ви вмієте читати в людській душі. Питаєте, чи я люблю

вас?... Ви повинні були це вже давно бачити, вичитати з моїх очей... Ви й вичитали. Якби не те, то таке питання було б із ваших уст не вихопилося. Ви ж знаєте! Ви добре знаєте, хоч між нами про це бесіди не було. Нащож ви питаєте!?

— Любиш? — питав шепотом. — Я хочу мати ясну відповідь.

— Люблю, люблю! — відповіла присуваючись до нього.

Хвилина мовчанки. Вона почала перша:

— Ви вже знаєте... а я не довідаюся? Яка ваша відповідь? Ви мене питали тільки з цікавості, чи тому, що ви і мене любите?

Стефан не відповідав. Пригорнув лише дівчину сильно до себе і покривав цілунками її уста, очі, шию.

Затихли цілунки, замовкли слова. Лиш легенький шепіт ліщини зливався з глибоким, скорим віддихом дівчини в тихі, ніжні акорди. Галя цілою істотою своєю потонула в думках, мріяла про своє щастя. А Стефан?...

Стефан вдивлявся в її лице, та нічого не міг доглянути, бо густа ліщина заслонювала і той маленький білий серп, що плив по темнім небеснім склепінні. Лавка, де вони сиділи потонула в пітьмі.

Думки Стефана відбігли кудись далеко від хвилини, від місця, де він сидів тепер, від особи, котра до нього пригорталася. Що він бачить? Тепер вулицю Оссолінських? І бачить він зовсім виразно у своїй уяві:

...Іде школярка. Іде своїм спокійним, рівним кроком. В одній руці книжки, в другій чорна парасолька. Синява сукня, на яснім капелюсі волошки з маком. На тонкім стебельці хитаються за кожним її кроком, мовби кланялися їй. Ще ніколи не видалася йому такою гарною, як у тій хвилині. Ті очі... той стан! Галя не може й рівнятися з нею. Школярка... Іде й озирається. За ким? — очевидно за ним. Нині він не вийшов! Невірний... він любить другу. І увяляв собі, що ця мала думала собі, коли нині рано, йдучи зі школи, не побачила його. Йому ввижається, що її личко захмарилося... трохи не плаче. Наче б вгадувала, що він у тій хвилині сидить з іншою...

Галя рушилася і Стефан мов пробудився із свого отупіння. Образ школярки щез. Йому стало совісно. Сам не знав чому. Не знав, кого він перед хвилиною зрадив. Чи Гальку тим, що так думав про школярку, чи школярку тим, що цілував Галю. Зсунув руку з Галиної шиї і сказав, підводячися з лавки:

— Ми засиділися. Ходімо вже до наших.

Мовчки перейшли долину парку і вийшли нагору, на площу.

На площі, гейби море з берегів виступило — хвилі народу переливалися з шумом і гамором сюди і туди. Над тим розгойданим морем море світла. Людське мистецтво премінило ніч у білий день. Нагло втихла голосна юрба, рухливі хвилі успокоїлися, будь-то би нагло замерзли, бо за одним рухом руки машиніста зробилося темно.

Усі світла нараз погасли. Не минула і секунда, як зпід землі бухнув високо-високо стовп кривавого світла, як велика огниста гора. Галя сперта на рамя свого товариша заперла дух і з подивом гляділа на ту масу води, що гналася десь аж під небо і що хвилину змінювала свою барву.

— Славно, славно! — ревнуло сто тисяч грудей і загреміло вдвоє стільки оплесків. Ясна піраміда двигнулася ще раз під небо і погасла. Чарівник ударив паличкою у свій апарат і нараз злинуло тисяч штучних зірок. На площі знов стало ясно, як у білий день.

— Час до наших! — Стефан пробудив дівчину з задуми.

Вона здригнулася, глянула йому в очі і спитала:

— Стефане... написати батькові?

— Про що написати?

— Про те... — завагалася на мент... — про нинішнє — сказала і рукою показала на парк, у сторону темної алеї, де перед хвилиною обое сиділи на лавці.

— Про нинішнє? Що ж батько тут має...?

— Він мене так любить... і я його... І вас він любить. Він так утішився би...

— Утішився би? Не розумію пощо він має знати наші приватні справи? Чи ми діти? З чого він має тішитися? Чи з того, що ти мене любиш, і що ми цілувалися?

— Лише я тебе люблю? То ти лиш того цілував мене? Іншої причини ти не мав?

— Іншої? Яка ж могла б бути інша? А хочби і була, то що те все має спільного з твоїм батьком?

Дівчина поблідла. Її уста тремтіли.

— Я думала, що ви ліпші — шепнула. — Ні! Що ви ліпше роздумали собі ту річ.

— Але ж це нічого спішного. Нащо псувати собі такий чудовий вечір діловими розмовами?

Вернулися до цілого товариства, що сиділо у ресторані і того вечора більше з собою не балакали. Стефан не відпровадив товариства з дівчиною додому, так йому якось було ніяково, совісно. Замішався в юрбі народу і начеб то нехотячи загубився. Пішов до ресторану, де грала циганська музика, і пересидів там до півночі. Звідти переїсся до каварні і десь аж над ранком вернувся до хати. Його гризло те, що за скоро завів з Галею таку поважну розмову. Мав таке вражіння, якби дав потягнути себе за язик комусь, хто хоче хитрощами видобути від нього якусь таємницю.

Думав, що повинен був тої балачки або цілком не зачинати, або коли вже дійшло до того, відразу і недвозначно рішитися: туди або сюди. Тепер і сам не знав, на чому стоїть. Дівчину лишав у непевности. Треба було шукати якогось виходу.

„Найліпше здається було б, привернути давніші, виключно приятельські зносини і покищо про ту дражливу справу мовчати. Колись, як буде час, трапиться вже нагода, справу остаточно по-

рішить... Біда лиш в тім, що вона вже рішилася. Вона мене цілком певно любить. Мені вже й сказала це. Вона не може про це довше мовчати; хоче і мусить мати мою відповідь, хоче мати певність. Товариські зносини без порішення справи в один бік не будуть для неї дуже милі. Ну! І для мене, теж ні, коли вже знаю, що вона вічно жде, чи не зачну про цю справу говорити. Ні! Такий спосіб виходу цілком неможливий. Ліпше на якийсь час цілком усунутися їй з очей."

По хвилині надуми додумався до того, що і цей плян непрактичний. Він думав:

„Школярка то лише фантазія і мабуть нею лишиться. Я до неї не маю доступу. Хочби такий доступ знайшов, то я не буду єдиний метелик, що буде літати довкола цієї квітки. Чи я знаю її товариство? Вона не мусить мене вибрати. Лишається ще питання, чи вона зблизька така гарна, як на вулиці; питання, чи її душа така, як її тіло?

„Галька для мене певна, — думав далі. — Душа у неї ще краща як тіло. Ану ж вона зразиться до мене, як я усунуся? Її прихильність остигне або й звернеться до кого іншого. Ану ж до неї навернеться той давній її залицяльник, котрого вона при собі терпіла? Ні! до цього не можна допустити."

Перележав так хвилину, з руками під головою і став успокоюватися.

„Чого я властиво хочу? — сам картав себе. — Чи вона не відповідає ідеалові жінки, який я собі вибрав? Перша умовина — краса. Чи вона може

негарна? Правда, школярка гарніша, але чи я мушу вибрати собі найгарнішу у світі? Романтичні вигадки, поезія!

„Школярка мабуть полька, ні, напевне полька... А я з такою чужинкою не женився б нізачо у світі! Дотого ще вона може з якого „високого” дому, з польсько-аристократично-носовими звичками... Мені щось так здається. І я мав би пхатися до аристократії?! Як там уже і не буде то я в таке суспільне багно не думаю влізати, хочби й по вуха закохався. А того Богу дякувати, ще нема...

Стефан почав обі порівнювати.

„Школярка певно не мудріша від свого чеврика. Вона ходить мабуть до якогось пансіону, де вчать трохи молоти по французьки і „доброго тону” в панському товаристві. Зате Гальці позаздрив би інтелігенції і не один мужчина з університетськими студіями. У Гальки і в мене ті самі змагання. Я політик і письменник. Вона живо цікавиться громадськими та літературними справами. У неї є також неабиякий літературний хист. Чого-ж більше мені треба? Я повинен бути їй вдячний, що вона хоче дивитися на мене... Вона любить мене. А школярка? Ця і не знає ще мене, а хочби знала, то ще питання, чи я припав би їй до вподоби так, як Галі... Це одно. Друге: чи її батьки прийняли б мене? — Це безсумніву не від неї залежить, а від її батьків. Вона-ж несамостійна. Нема чого і надумуватися. Ніхто інший, як лиш Галька може бути й буде моєю жінкою...”

VI.

Уже був білий день, як Стефан заснув. Петро знав, що Стефан прийшов до хати дуже пізно, отже коли надійшла пора брати в руки скрипки, не будив його. Лишив його в ліжку і сам пішов до міста. Коли Стефан пробудився і глянув на годинник, доходила вже дванацята.

„За пару мінут вийде школярка!“ — погадав, схопившись.

Хвилину сидів протираючи очі і думав, чи він годен зібратися і ще на час зайти на вулицю: Оссолінських.

„Нехай іде собі здорова!“ — воркнув і вправ назад на подушки.

Вдоволений собою, витягнувся у ліжку. Мав охоту полежати ще трохи. Та по хвилині схопився. Став скоро одягатися і немитий вибіг на вулицю. Прибіг пару хвилин запізно. Школярка мусіла вже пройти, бо не стрінувся з нею. Сердитий на себе, нахмурився при згадці про Гальку і пройшовся кілька разів по вулиці. Нараз станув і голосно засміявся. Нагадав собі те, що в ночі по довгій надумі постановив був собі. Тепер сміявся сам з себе, із своєї непослідовности.

„Добре сталося, що я прийшов запізно“, — погадав. — „Якого дідька мені вганятися за нею. Цим лише сам собі спокій закаламучую. Я вже не дитина. Такий старий хлопище, як я, повинен мати розум, повинен знати, що робить“.

Добре, що мав перед собою програму дня. Треба було йти на обід. Та тут нагадав собі, що

«саме нині товариство Гальки сходилося в ресторані міського парку, щоб побалакати при військовій музиці.

Стефан застав уже всіх у комплеті. Сів коло Галі. Коли музика стала грати так голосно, що його слів третя особа не могла чути, Стефан промовив до сусідки:

— Вибачайте, панно Галю, за вчорашне. Чоловік схвильований негоден обчислити, які наслідки можуть мати його слова. Я зовсім так не думав, як ви це може зрозуміли.

— Я вас дуже добре розумію і на вас не гніваюся. Та в таких важних справах, чи не ліпше раніше подумати, коли, що і як сказати? Гадаєте, що я вже не відпокутувала вчорашнього зразу для мене такого щасливого вечора? Я цієї ночі й ока не прижмурила. Нині не хотіла і з хати виходити. Насилу мене витягли.

— Коли ж бо в тому-то і біда, що в такій справі не так легко на щось певного рішитися. На наші слова чи рішення впливає дуже часто перелетний настрій, змінна... так сказати б примха.

— Ні! В таких справах розумна і зрівноважена людина з примхами не вихапується. Тут жартів нема. Бачу, що ви цю справу замало поважно берете. Для вас це забавка, забавка, за котру другий терпіти мусить. Я не думала, що ви такі!

Був це гострий докір, але Стефан чув, що він оправданий. Він відповів:

— Кажете, що я роблю собі з вас забавку!... А я покажу вам, що ні. Покажу вам, що справу

беру дуже поважно. Тільки раніше хочу виправдати себе. Хочу збити той ваш закид, що я з вами: буцім-то тільки жартував.

Стефан, як майбутній адвокат, пробував переконувати:

— Бути може, що воно могло було скінчитися так... себто забавкою. Так буває дуже часто. Запевняю вас, що така забавка не все кінчиться трагічно. Буває, що хвилину такого настрою не лише мужчина, але й не одна жінка у своєму пізнішому сірому житті тепло згадує. Згадує так, начеб тільки та одна хвилина життя була ясна, повна чогось гарного...

— Як справді буває так, то хіба дуже, дуже малий процент дівчат, що були для мужчин забавкою, згадує таку хвилину так, як ви це кажете. Для більшості, міркую, така хвилина нагадується їм як початок пізніших пекольних мук.

— Зрозумійте ж, що я говорю тепер теоретично — запалювався Стефан, коли дівчина замовкла. — Воно могло скінчитися звичайною грою і до неї було вже не далеко. Та така пуста гра не була моїм наміром. І без якогось наміру прийшло до того, що з вами вчора сталося. Вчора я не міг погамуватися...

Очі дівчини заіскрилися. Вона крізь затиснені зуби процідила:

— Защо ви мене маєте? То ви дозволили собі зі мною... ось так, як можна з першою ліпшою?!

— Лише дайте мені договорити! Вчора я не міг собою заволодіти, бо я щойно вчора цілою моєю душею і цілим тілом почув, як я вас люблю...

По цих словах пересердя зійшло з лица дівчини. Вона з усмішкою глянула в очі Стефана і спитала:

— Чому ж ви цього не сказали мені?

— Коли ви не хочете мене спокійно вислухати. Я хочу змалювати вам свій психічний стан! Отже вчора я не міг погамуватися. І не мав я потреби скривати моїх почувань. Під напором внутрішньої сили я виявив їх... Чи це забавка?

— Воно так виглядало, бо ви ніби-то зачали щось говорити, та не докінчили, — відповіла Галька. — Це виглядало неначе якась прелюдія до самої гри, тільки вам не стало сміливости, або ви не вірили в можливість повного успіху.

— Тепер уже знаєте, чому воно так сталося? Це було цілком по щирости, без ніяких скритих, зрадливих думок.

— Чомуж ви вже вчора не сказали мені бодай одним одніським слівцем, бодай шепотом не натякнули, що любите мене? Я була б цієї ночі не пережила такого пекла!

— Не все можна сказати відразу. Ось чому хочу, щоб ви знали все нині. Зараз поясню... Коли ви словом визнали мені вашу любов, а я своєю поведінкою показав вам, що ви мені не байдужі, я відгадував, які у вас думки в тій хвилині. Ви мабуть вижидали, що буде далі. Ви надіялися, що за моїми поцілунками прийде моя словна заява

в любови, і що вслід за цим я присягну вам любові і вірність „аж до смерти”, що після цього заручини з перстнями і з бенкетом при свідках? Я цього не зробив. А знаєте чому? Перше: на таке у мене ще не пора. Бо я не так скоро буду мати хліб. Я ще маю час. Друге: я потерпав, що як не мої почування, то ваші, а як не ваші то мої, можуть розвіятися, ще заки ми здужаємо побратися.

Це мудрагельство Гальку не дуже втішило. Вона запротестувала:

— Ні! Як ті почування не комедія вже тепер, то вони ніколи не розвіються!

— Дозвольте! Ви самі не вірите, що сказали. Ви не такі наївні, щоб справді так думати. Любови не можна нікому приректи. Ніхто не має права зобов'язуватися, що буде когось вічно любити, бо того зобов'язання найчастіше не можна додержати. Приректи можна лиш щось таке, що залежить від нашої волі. Людські почування мають необмежену автономію, вони людській волі не підпорядковані. Людська воля не має сили ні способів на те, щоб наші почування вести в якимсь одним напрямі, — вона не може їх ні гасити, ні скріпляти. Обставини, що лежать поза нашою волею, будять, скріпляють, ослаблюють і гасять почування, звертають їх в той чи в інший бік. А саме тому, що я це знаю, думав я собі вчора так:

„Як заручимося, то одно і друге вже буде зв'язане. Тимчасом ану ж мені або вам хтось може більше сподобатись за якийсь час. Ви навкучитеся мені, або я вам, це така звичайна річ і то-

ді готовий клопіт. Ось чому треба цілу ту справу відкласти. Як прийде для мене час до женитьби, а симпатії наші обопільно не зміняться, тоді буде можна приступити до формальної умови. Тепер повинно і мене і вас успокоїти те переконання, що покищо обоє не потребуємо за себе побоюватися". Ось такі були вчора мої міркування. Тепер скажіть, чи я оправдав мою вчорашню стриманість? Чи може і тепер ви ще думаєте, що я вам тільки бавився?

— Може бути, що калькуляція оправдує вас. Та мене це цілком не потішає.

— Якто? Вам не подобається те, що я до такої важної і для обох сторін такої ризиковної справи приступаю так обережно, так поважно? Вам невгад те, що я тричі мірю, заки раз утну?

Стефан замовк і вона мовчала. Так сиділи мовчки довшу хвилину. Він дивився на шклянку пива, що стояла перед ним на столі, вона на свою рукавичку, яку тримала в одній руці, натягаючи другу. Вона мала сумніви, чи він в останніх часах не полюбив якусь іншу, або гадаючи, що вона вже дуріє за ним, хоче використати її слабощі, відбираючи їй відразу надію, що з нею оженився. Щоб уже нині знати, на чому вона стоїть, загадала видобути від нього всю правду, хочби приступом.

— Ви не розумієте мене. Вашу вчорашню рівновагу я цілком інакше поясню собі. З вашої нерішучости бачу, що я маю якусь суперницю і що ви не можете ще рішитися, котру з нас вибрати. Ваша любов до мене дуже, дуже слаба.

— Звідки такі здогади? Звідки такі висновки! — боронився Стефан.

— Вашому поглядові признаю повну рацію. Беручи на розум, по вченому, певна річ, що ніхто не може ручити за те, що своїх симпатій ніколи не змінить. Тай ви мусите мені признати, що коли хто любить, то він у тій хвилині, коли любить, не думає про те, що його почування може колись прохолонути. Хто закоханий лише в одній жінці, той увесь час свято переконаний, що він ніколи ще так гарячо не любив і що до смерти любити не перестане. Тоді він із такими сумнівами, як ви, ніколи не виступає. Та хто так як ви, не має тої певности, що буде могли любити досмерти, то поводиться з резервою як дипломат і тоді це доказ, що він або не любить, або його любов не є неподільна...

— Добре, але чи я вам дав яку підставу — —

— Дозвольте скінчити. Ви або мене цілком не любите, — дівчина говорила далі — або як любите, то крім мене маєте на увазі ще якусь другу жінку. Коли ви вже виявили мені свою любов, а не можете мені запевнити її тривкості, то це значить, що тримаєте мене лише як „резерву”. Ви так думаете собі: — „Як хвіст тамтої сороки вихопиться з моєї руки, то в другій руці лишиться ще хвіст другої сороки, тої дурної Гальки!”.

Коли Стефан і тепер мовчав, дівчина додала твердо:

— На те скажу вам лиш одно. За резерву я нікому служити не хочу і не буду. Ліпше розійдімся відразу!

Стефан слухаючи її не міг дуже боронитись. Але останні слова прибили його.

— Панно Галю, не будьте несправедливі.

— О! — дівчина перебила живо. — Оце ваше „панно Галю” і те, що ви до мене „ви”, а не „ти” також поясняє багато. Якби ви не гралися мною, а справді мене кохали, то від хвилини, коли ви про це сказали мені, я була б для вас уже „ти”, не „ви”, не „панна Галя!”.

Дівчина замовкла. Стефан, начеб не чув цього, крутив далі:

— Ви мене цілком зле зрозуміли. Ваші підозри безосновні. Ручу вам, що крім вас, я навіть не знаю такої, до якої я почував би хочби трошки симпатії. Але що я винен тому, що у мене вже така вдача — все роздумати, поглянути на слабкі та міцні сторони справи. Як я це коли роблю голосно, так що і ви чуєте, то ви не повинні з того робити таких прикрих висновків. Запевняю вас, що я лише вас одну люблю і що про ніяку іншу й не думаю. Щоб я думав з іншою женитися, про це і гадки в мене нема. Щодо цього то я вже остаточно рішився.

— Як рішився? — шепнула Галя.

Стефан знову цього питання не чув, якби воно було тільки відгуком його слів.

По хвилині товариство встало і парами верталось домів. Стефан з Галею йшли перші. Розмова не клеїлася, тож мовчки вони зайшли майже аж під хату.

— Я чекаю... будь ласка скажіть те своє останнє передумане рішення?... — Вона хотіла вже

нині знати на чому стоїть, щоб знову не проводити ночі на ваганнях.

Це питання заскочило Стефана неприготованого до рішучої відповіді.

Хотячи дівчину лиш зацитькати, бодай, щоб нині не наставала на рішучу відповідь, він знов сказав по адвокатськи:

— Д-добре! Все добре буде.

Похопився, що сказав за багато, за ясно і за рішуче. В ту саму мить поправився голосом сильно зниженим, коли саме товариство ввійшло на вулицю Оссолінських, де Стефан стрічав школярку:

— Яюсь воно буде...

— Яюсь, яюсь! — сказала сердито. — Такої відповіді я не хочу. Скажіть ясно, щоб я знала, які мають бути наші взаємини. Не грайтеся мною, не жартуйте! Як я маю розуміти це „яюсь“? — додала схвильована.

— Але ж тут нема що розуміти. Розумійте як вам найкраще. Як ви відчуваєте мої слова, так і буде — сказав припертий до муру.

— Ви все ще не можете спромогтися на рішуче слово, на отверту відповідь. Чи в цьому про- бивається ваша вперта вдача, чи є інша причина, якої я так боюся...

— Не маєте чого боятися.

— Можна написати до батька?

— Це все твоя річ — відповів з резигнацією — пиши, як хочеш.

Чуючи слово „твоя”, дівчина аж підскочила з утіхи і пригортаючись до нього сказала:

— Памятай-же, що відтепер маеш покинути думки про нестійність почувань, розумієш?

Коли вже підходили під браму хати, дівчина маневрувала так, щоб вони обое викрутилися поза ціле товариство. Нахилилася до нього. Він її обняв і вони поцілувалися.

VII.

Петро також був у тім товаристві і асистував донці Галиної тітки. Стефан і Петро верталися до своєї хати. Мовчанку перебив Петро, кажучи:

— Гарна дівчина, та Галини кузиночка. Гарна і розумна. Не грає комедії неприступної маркізи. Дає себе виціловувати і з того не виковує дикого домагання, щоб з нею зараз женитися. Нарошне усувалася зі мною на сам кінець товариства, щоб її мама та інші, що йшли перед нами не бачили, як ми цілуємося.

— Ти бачу „лучшую избрав”, — сказав Стефан. — Так і забавишся добре і не стрілиш такої дурниці, як я.

— Ого, а тобі що сталося? Маєш якесь нещастя?

— Сумна пригода. Тільки не ганьби мене дуже, прошу. Я освідчився... А радше... прийняв освідчини!

Петро станув і заломив руки.

— А то нещастя! Стихійне нещастя, як огонь або повінь. Як град з ясного неба! Я вже віддавна вітрив, що заноситься на щось подібне. Я її думав,

чи не заасекурувати б тебе проти любови в „Дністрі”. Та щоб це прийшло так нагло, так несподівано, я таки не гадав. Ти справді освідчився? Поважно? Може й женитися хочеш?! Я наївний гадав, що ти вже вилікувався і своє око звернув у інший бік... Що ж тепер буде зі школяркою? Раджу тобі, не бігай за нею більше, бо як довідається, що ти зробив, кине тобі в очі зошитами і каламарем. Чорнило залишає страшні плями.

— Жартуй здоров! Щодо мене то мені тепер так чогось легко, начеб камінь упав із серця. Морока, що майже цілий місяць гнобила мене, вступилася.

— Ой буде тобі легко, як школярка зачне в очі лізти!

На другий день в годині 12-тій Стефан був на вулиці Оссолінських. Хотів лише придивитися, чи та мала справді така гарна, як йому зразу видалася. Так він у своїй власній душі виправдувався, коли перед годиною дванацятою виходив з хати. Його товариш Петро вийшов був на чверть години раніше, отже Стефан не боявся, що той буде сміятися з нього, або що буде за ним слідкувати. На вулиці побачив її і вони, як звичайно, перейшли попри себе так близько, що їх рукави отерлися об себе. Стефан погадав:

— Шельма, щодень гарніша!

Похнюпив голову і снувався без ціли по місті. Обід їв мовчки.

По обіді Стефан і Петро взялися знов до своїх скриптів. Читання звалив нині Стефан на

Петра. Сам ляг на отомані і не слухаючи того, що Петро читав, порівнював школярку з Галькою. Чим довше порівнював, тим більше ставало йому ніяково. Нарешті подумав:

„Мабуть польська гуска. І навіть про це по-важно думати! Зрештою, ми ж не знаємося... Я мушу дійти, що вона за одна. Бодай нехай знаю, за ким я так довго бігав.”

— Стефане! — гукнув Петро, — чи ти слухаєш?

— Слухаю... або що?

— Я гадаю, що ні. Чи не сниш ти любовні сни? Про котру ти думаєш? Школярка тепер у голові, чи Галя? Не впору зачав ти, небоже, ту авантуру. Це дуже непрактична річ, перед іспитом завивати собі голову спідницею. Я тобі кажу, що як не візьмемо відпустки від дівчат, то і не думай сідати до іспиту. Провалишся, як довгий, на чотири ноги.

— Не говори забагато! Читайте далі, бо й так не маю багато часу.

— Коли ж бо мені здається, що ти дримаєш і твої думки при шлюбних параграфах, а не при карному кодексі.

*

По суботі, як то звичайно у нас буває, прийшла неділя. Стефан приїхав ранішнім поїздом із провінції, де був на народнім вічу. Просто зі залізниці пішов до каварні, переглянув часописи, пройшовся по місті і коло одинацятї години вертався до дому. На сходах заступив йому дорогу сторож і подав листа, кажучи:

— Ще вчора приніс експрес.

— Експрес... мені? — спитав обертаючи та оглядаючи лист. — Як ви знаєте, що це для мене? Окрім числа дому на листі нема жадної адреси.

— Експрес, подаючи мені листа, описав вас докладно. Казав передати молодому бльондинові, з борідкою, що ходить в яснім убранні і жовтих мештах, курить з срібної цигорнички, і в рукавичках ходить лише в годині дванацятій вполудне. Хтож це інший, як не ви? В цій хаті ви лише один такий.

Стефан сховав лист до кишені і пішов нагору. Докінчив для газети звіт із учорашнього віча і аж тоді отворив лист:

„Поважаний Пане! — читав по польськи.

„Бачу, що Ви зацікавилися моєю особою. А я?... пощо з цим скриватися!... І Ви зробили на мені велике вражіння. Я дуже радо побалакала би з Вами. Отак, щоб лише побалакати. Біда лише в тім, що ми не знаємося. Тяжко Вам знайти спосіб познайомитися зі мною? Як лише є в тім якась перешкода, то я промощу Вам дорогу. Напишіть мені, чи маєте охоту познайомитися зі мною.

„Зате, що я важилася на такий ризиковний і в „порядній родині” непрактикований крок, зле мене не судить. Що я винна, що маю охоту пізнати Вас, а іншого способу нема, бо Ви, здається не обертаєтеся в товаристві, з котрим живе моя родина. Крім того я переконана, що не починаю з якимсь авантюрником, а з чесним чоловіком, бо якби Ви були звичайний собі вітрогон, то були б

мене давно зачіпили на вулиці. Хоч я маю до Вас таке довіря, не зраджую покищо мого імени. Скажу аж тоді, як Вас вже добре буду знати.

Моя адреса: „А. А. А.

Львів, poste restante“.

„P. S. На вулицю Оссолінських більше не трудіться, бо у нас школа вже скінчилася і мене там більше не побачите. Я мою шкільну „едукацію“ вже закінчила.

„Як схочете побачити мене завтра, себто в неділю, пройдіться в дванадцятій годині по вулиці Міцкевича. Очевидно, до мене не приступайте!

А. А. А.”

Стефан глянув на годинник.

„Запізно вже! Пів до першої. Мені все влізе в дорогу якийсь дідько. Через дурне віче, і ще через дурнішу мою статтю, я втратив таку добру нагоду. До завтра готова ще роздуматися!”

Стаття, з таким трудом клеєна; стаття, на котру редакція нетерпеливо ждала; стаття, котра повинна була наробити багато шуму і заколоту між його політичними противниками; стаття, котра мала бути одним листком більше до вінця його слави; нарешті стаття, через котру він спізнився на вулицю Міцкевича і не міг глянути вдячно в очі тій, що... та стаття... валялася дрібненькими куснями по землі.

Сів писати. Та вже не статтю, але лист.

— „Львів, дня...” зле, криво!

Подер папір і зачав другий раз.

— „Львів”... і то недобре!

Третій раз викаліграфував дату вже цілком добре.

— „Найдорожча”... Ні! це за скоро.

Подер.

— „Панно...” Ні! і то зле. Готова думати, що її легковажу.

— „Високоповажана Пані”... а що далі?

Подер.

— „Високоповажані...”

Подер. Вже й паперу не було. Вийшов на місто, купив цілу коробку листового паперу і зайшов до каварні. Випив дві „чорні” і зачав:

„Високоповажана Пані!

„Ах! чому я нині ще не можу назвати Вас по імені?! Питаєте, чи схочу прийти? Чомуж би ні! Якби Ви знали, які я муки терплю від тої хвилини, коли я Вас перший раз побачив, то Ви були б так довго із своїм письмом не зволікали... Ті безсонні мої ночі! Може вони раз уже минуться! Непощастило мені нині оглядати Вас! Будьте ласкаві, прошу Вас, визначіть мені сходи, коли і де хочете. Я в кожній хвилині на Ваші послуги. Тільки молю і благаю Вас, не гайтесь довго, бо я гину з нетерпеливості. Тисяч раз цілую ручки і залишаюся з глибоким поважанням

Стефан Порубальський.”

вулиця Сапіги ч. 23.

Заадресував і вибіг на вулицю. При поштовій скриньці задержався.

„Ні, не тут” — погадав — „Ліпше занести на головну пошту. Там безпечніше”.

По дорозі став міркувати, чи не написав дурниці.

„Варто б ще раз прочитати”.

Роздер коперту, прочитав раз, другий і третій. Не дуже був захоплений плодом своєї фантазії. Сказав до себе голосно:

— Цілком глупий лист. Штубацький. Висміє мене.

Подер лист на кусники і пустив з вітром.

Вступив на пошту і написав коротко другий:

„В.Поважана Пані!

„Згода. Прошу визначити місце і час. Жду нетерпеливо на відповідь.

З поважанням

С. П. вул. Сапіги ч. 23”.

Заадресував і вкинув до скриньки.

VIII.

Товариство Гальки було сьогодні на Високім Замку. Стефан сидів дома. На другий день вона була на виставі. Стефан сидів дома. Коли на виставу йшов Петро і спитав Стефана, як виправдати його, він відповів:

— Скажи, що мене живіт болить... А як не хочеш, бо це занадто грубо, то скажи, що я пишу дуже пильну статтю.

Лишившись дома став вибубнювати скрипти з таким завзяттям, якби завтра сідав до іспиту.

„Завтра повинна прийти відповідь на мій лист”, — думав.

Цікавість, чи від школярки прийде лист, чи ні, так його морочила, що не міг цілу ніч спати. Заснув аж по четвертій вранці. В дев'ятій годині будить його Петро криком:

— Вставай! Кава вистигне.

Стефан узяв каву до ліжка, випив і ляг знову; ще й обернувся на другий бік. В тій хвилині скрипнула клямка. Стефан схопився. Ввійшов слуга, а не листонош, як він сподівався.

Петро зачав читати скрипти. Стефан попросив його:

— Не читай голосно, бо я хочу ще трохи спати.

Стефан удавав тільки, що спить. Він ждав на листоноша і вслухувався в кожний шелест, який доходив з коридору. Не мав відваги заснути ще раз і слухати скриптів не мав сили.

„Що за біда?” — думав. — „Минула вже десята, а листоноша ще нема. Хіба вже не прийде... Не відповіла, зажартувала собі з мене...”

Впрів так, що сорочка прилипла йому до тіла. Доходила вже одинацята, як виліз із ліжка. Заки вмився і викурих папіроску, минула одинацята.

— Що це таке, що листонош не приходить? — сказав голосно. — Нині жду на лист.

— Буь і приніс. Аж три листи. Всі лежать на столі.

Стефан прискочив до стола і кинувся на листи, як голодний ворон на падлину.

— Чому ти не сказав мені, що до мене є листи? Коли прийшли?

— Прийшли, як звичайно, першою поштою по восьмій. Листонош дав мені, коли я йшов коридором. Я їх не дав тобі, бо ти спав. Потому ти казав, що хочеш спати. Ну, і ще одна причина була: я знаю, що ти в ліжку листів ніколи не читаєш.

Стефан став призиратися адресам на листах.

„Перший не від неї. Другий... і той ні. Третій... її письмо!”

Згорнув листи до кишені і вибіг на вулицю. В хаті не хотів читати, щоб не зрадитися своїм зворушенням. Вона писала:

„Поважаний Пане!

„Я не сумнівалася в тому, що дістану від Вас прихильну відповідь. В однім я лиш розчарувалася. Я викомбінувала собі, що Ваш лист буде трохи довший і поетичніший. А він такий короткий! Такий сухий, як купецький рахунок. Але може воно й ліпше? Ліпше для Вас, ліпше й для мене. Воно показує, що Ви не професійний баламут дівчат, як загал Ваших ровесників. Видко, що Ви поважно думаєте. Завтра, себто в той день, коли ді-

станете це письмо, в третій зполудня я буду переходити крізь міський парк. Прошу ждати на мене в алеї за рестораном.

До побачення

С.

Р. С. Бачите? Я вже виявляю Вам першу букву свого імени!"

Стефан загадав собі, що в парку можна добре вчитися. Згорнув скрипки під паху і вже в другій годині побіг. Ходив, сідав, і знову вставав, курив і в будці пив содову воду; вслухувався в удари ратушевої вежі і раз-у-раз витягав свій годинник... Так ледви діждався третьої години. Роззирався, крутився, а школярки як нема, так нема! В п'ятій годині вернувся до хати і гепнув на отоману.

Безсонна ніч.

Будиться в дев'ятій зранку. Над ним стоїть Петро і бе його листом по носі.

— Буджу тебе, щоб ти і нині так не розкричався, як учора. Маєш лист.

На адресі пізнав її письмо, всунув лист під подушку і витягнувся. Не хотів показати, що той лист для нього такий важний.

Петро стояв над ним, хвилину вдивлявся в його лице і промовив:

— Ти мені щось трохи підозрілий. Виглядаєш так, як по цілотижневому пиянстві. Очи запалі, лице жовте.

— Я мабуть простудився. Тоді на концерті в парку було страшно гаряче. Ми сиділи в салі і просто з салі вийшли на холодне повітря.

— Певно, певно, що можна перестудитися — казав Петро, значуче всміхаючись. — Чоловік молодий, цілується з дівчиною і розігріє кров, а тут вітер потягне... з іншого боку, і хвороба готова!

Стефан не відповів ні словом. Встав, зібрався, взяв лист в кишеню і вийшов. На вулиці виймив лист і здивувався, що нині він іще довший, як перший. Руки в нього тремтіли, коли став читати:

„В. П. П.!

Ви мабуть розсердилися на мене за те, що я так здурила Вас. Може вже й не схочете листуватися зі мною? Як мамунцю люблю, це не з моєї вини сталося! Ви повинні знати, що дівчина в порівнянні з хлопцем, то невільниця. Ми не можемо розпоряджати своєю волею, ні часом, так як мужчина. От хочби вчора. У нас були гості. Радше не в нас, а таки у мене. Так, у мене! Я збиралася йти на лекцію музики до консерваторії, щоб хвилину часу вкрасти для... Вас. Так що-ж?! Мама не дозволили йти, казали сидіти дома. А знаєте через яку важну перешкоду? Тому, бо до нас, радше до мене прийшов гість: один молодий пан, кандидат до моєї руки. Природна річ, що в такому разі жадна мама не дозволить донці вийти з хати. Я мусіла лишитися дома і „бавити” того пана тоді, коли Ви може нетерпеливо вижидали мене.

Не повірите, яка я була лиха на нього! Бо що він собі думає? Що я може вийду за нього?... За головуса? Бо мусите знати, що у нього, хоч він має вже двадцять і пятий рік, вус ще не засіявся! Я називаю його „всечесніший”, бо виглядає як клирик. Він знає, що йому хибує, бо скубе нервово в тій околиці, де іншим ростуть вуси. Але врожаю з того не буде. О! ні! бо його тато також без вусів... і теж хоче женитися! О, з того нічого не буде.. ні! Хіба мамунця і тато впруться...

„Та вертаймося до нашої справи. Як Ви не погнівалися, то будьте ласкаві прийти в четвер в тій самій годині на те саме місце.

„Ще одно пропоную: чи не хотіли б Ви згодитися на те, щоб ми покищо лише листувалися якийсь час? Це було б дуже цікаве і забавне! Аж потому, колись, колись познайомимося особисто... Що Ви на це?

„Відпишіть зараз, що Ви про це думаєте. Як згодиться, то я на сходуни вже не прийду, лише напишу лист.

Бувайте здорові

С-а.”

Прочитавши, Стефан подумав:

„Нема дурних! Я буду виписувати листи, а вона з тим заручиться. Буде ще йому відчитувати мої листи і будуть з мене сміятися. Та ще й готові спільно укладати відповіді до мене! Або хочби ні, то як з якоїнебудь причини урветься наше листування, вона щезне мені з очей, то де і як її віднайти? О! які вони... ті дівчата! Спершу сама

кличе, а як хто приходить „старатися”, то хоч він „головусий всечесніший”, вона говорить вже лише про листовну розмову. Оті крутійки все думають, що ми сотворені для їх забавки, — чи ми рукавички, щоб нас можна що хвилини змінити!

Стефан не гаявся, а відписав зараз:

„Пані!

„Останньої Вашої пропозиції я не приймаю під ніякою умовою. Я мушу з Вами розмовитися і то якнайскорше. Ставлюся у свій час на означене місце.

С. П.”.

На другий день Стефан вийшов з хати зараз по обіді і в парку був уже в годині другій. Годинника майже не випускав з рук. Числив нетерпеливо кожную мінуту.

— Пів, три чверти, за десять мінут, за сім, шість, за пять мінут...

Озираючись... і його лице захмарилося, бо з гори, просто в його сторону йшов зі скриптами перед очима Петро.

„Може перейде попри мене не побачивши мене?” — Стефан ще надіявся.

Так ні! Петро сів на тій самій стежці на протилежній лавці і побачив Стефана.

— І ти тут? — скрикнув. — Як це добре, що ти прийшов. Завдавай мені питання.

„Грім би тебе тріс!” — закликав Стефан в душі і відповів:

— Дай мені святий спокій! Мені від тої науки вже в голові шумить. Я втік від тих мудрощів, а ти мені їх знов приніс.

Петро сів коло Стефана і заглибився в скриптах.

„Не мав дідько коли, тай тепер приніс його мені на карк. Відай треба буде „пустити фарбу”, треба буде йому виявити мою тайну...”

Стефан уже хотів почати дипломатичну розмову, коли вчув, що ратушевий годинник почав вибивати. Серце його затріпалося. Рахує удари ратушевого дзвона: „Раз, два, три, чотири”... потім сильніший і грубший голос: „раз, два, три”. Це була хвилина, коли вона повинна була зявитися.

Обережно, щоб Петро не зміркував, що він за дівчиною озирається, став витягати і викручувати шию на всі сторони... Школярки не видко. Став ходити вдовж алеї, туди і назад... Не видко!

„Ні! Вона кпить собі з мене. Бачучи, що я так за нею бігаю, вона робить собі з мене забавку. Мені дуже підозріла та нянька, там з тими бахурами, що так зчаста позирає на мене. Чи її не вислала школярка, щоб придивлятися, чи я прийшов і що тут роблю?! Будуть сміятися з „дурня”... — Лихо би тебе взяло! — бомкнув голосно і жбурнув капелюхом об землю.

Петро схопився на рівні ноги. На його лиці малювався неабиякий жах.

— Кого... мене? — спитав. — Защо? Може ти тут ждеш на кого, я тобі заваджая? Чому не

скажеш отверто? Я був би вступився. Ти ще зі мною церемонишся?

Стефан трохи не розплакався. Хотів уже все розповісти, але соромно було признатися, що так дав обдурити себе. В найліпшій згоді вернулися обидва.

IX.

Від хвилини, коли Стефан дістав від школярки першого листа, він з Галею не бачився. Нині пішов перший раз до неї.

— Ти чому так довго не показувався? — спитала.

— Не знаєш, що у мене іспит за плечима? Чейже не хочеш, щоб я через тебе провалився!

— Чи це лише не викрут? Ось Петро також вчиться до того самого іспиту, а щовечора знайде тільки часу, щоб до нас зайти або і з нами пройтися.

— Він може дозволити собі, бо ліпше приготований. Він може вчитися попудне, а я по сбіді нездатний до жадної умової роботи. Мені найліпше йде наука вечорами. Саме тоді, коли ти хочеш, щоб я у тебе був.

Розмова зійшла на іншу тему і прикрий настрій загладився.

*

На другий день від школярки прийшов такий лист:

„Пане!

„Тепер Ви певно вже не схочете мене знати. Але бігме і тепер не я винна, а Ви самі. Пощо Ви приводите зі собою якихось товаришів?! Якби я певно знала, що Ви нарочне прийшли з ним, то я більше до Вас і не зверталась би. Хочу вірити, що це сталося проти Вашої волі. Хочу вірити, що він сам до Вас причепився і Ви не вміли позбутися його. Та чи Ви думаете, що я відважилась би забалакати до Вас при свідках? Що Ви подумали б собі тоді про мене?! Я обійшла парк горою раз, другий. Бачучи, що Ваш товариш з місця не рухається, я вернулася до дому. Я не могла довше ждати, бо час дорогий, особливо, так як у мене, час крадений. Напишіть мені, чи Ви оправдуєте мене, чи може гнівається? Як Ви загнівані і мене вже не хочете знати, то я не потребую визначувати Вам нових сходи́н. Якже-ж таки хочете зійтися зі мною, повідоміть мене про це... Моя мама напирала на мене, щоб я чемніше поводитися з тим паничем, про якого я Вам вже писала.

Бувайте здорові

С...а.”

Прочитав того листа двічі і спитав себе:

— Вірити, чи не вірити? Мабуть таки була, коли знає, що я сидів з товаришем.

Рішився ще раз поспробувати і написав:

„Дорога Панно С...о!

„Не маю до Вас найменшого жалю. Навпаки, чую, що скорше Ви на мене маєте право жалува-

тися. Я повинен був уміти позбутися непотрібного влізливця. Будьте ласкаві, дайте мені ще один „термін”, але скоро. Скоро, бо ошалію.

„Відкрийте своє імя, або подайте спосіб, яким я міг би віднайти Вас, якби ми знов могли зійтися. Годжуся на спосіб, який Ви придумаєте.

С. П.”

До Галі Стефан того дня не пішов. На другий день ждав на лист школярки. Діждався суботи, листу нема. Стефан не вчиться. Прийшла неділя, листу нема. Стефан схвильований. Минув понеділок, листу нема. Вже й п'ятниця, а листу як нема, так нема. Стефан не спить цілу ніч. Заснув над ранком, збудився вполудне. Глянув на стіл. Листу нема! Петра не було дома, бо вже пішов на обід.

Стефан не мав апетиту і без обіду пішов просто до каварні. По хвилині надійшов Петро, сів коло нього і питає:

— Від кого був той лист, як вільно спитати? Якесь мені знайоме письмо, та не можу собі нагадати.

— Який лист, що за лист? — спитав зачудований і збентежений Стефан.

— Переді мною комедії не грай, бо того листа я сам відобрав від листоноша. Ти ще спав, як приніс.

— Приніс... був... приніс лист?

— Я положив тобі на груди.

Стефан схопився і пігнав до хати. Між фал-

дами ковдри лежав справді лист від школярки. Вона писала:

„Скорше не можу аж в неділю. В десятій буду на Ринку зі служницею і мабуть з малим братом. Будемо торгувати квіти. Як пощаститься вислати мою „гвардію” на купно між перекупки і я лишуся сама, то можете безпечно приступити. Поки вони будуть зі мною, доти не важтеся заговорити до мене. Там скажу Вам, де і як зможемо цілком певно бачитися в середу і довше побалакати з собою. Якби в неділю влізла між нас яка перешкода, то будьте терпеливі. Запевнюю Вас, що я неменше нетерпелива. Це тимбільше, що мій „всечесніший” не дає мені дихати. Вже й перстень справив.”

Стефан заломив руки і сказав сам до себе:

— Це називається „пех!”

Мав право сказати так, бо саме в десятій годині в неділю мало бути засідання політичного комітету. В тій цілі зіхалися мужі довіря з усіх сторін краю. Скликав їх не хто інший, як Стефан. Він мав там грати найважнішу роллю, бо взяв був на себе головний реферат. Він став роздумувати:

— Іти, чи ні? Не прийду на засідання, буде скандал. Скомпромітуюся в очах усіх моїх товаришів. Як піду, то дівчина може мені пропасти, бо ану-ж не напише більше?!

В неділю зранку хвилювався. Вже девята, вже пів до десятої... Стефан ще не рішився, що йому робити. Петро вже зібрався і каже:

— Ходи, бо спізнаємося!

— Іди наперед, я надбіжу зараз за тобою.

— Ні, я вже зажду на тебе, бо як зачнеш конопадитися, то прийдеш Бог зна коли і вийде скандал. Сам спрошує людей, бере у власні руки найважнішу справу і сам найпізніше приходить. Ти знаєш, що це могло б тобі дуже зашкодити. Тепер очі всіх на тебе звернені, тож ти повинен більше пильнуватися, як кожний інший.

— Але-ж іду, зараз іду!

Кричав „іду” і крутився по хаті, перевертав книжки, брошури і нипав між паперами, будьтоби шукав за чимось:

— Якийсь чорт закинув мої записки! — вередує і далі шукає.

Він тільки хотів спекатися Петра і скочити на секунду до ринку, щоби перепросити школярку і випросити собі новий речинець.

Петро вийшов. Стефан постояв хвилинку і також виходить. У брамі стрічає Петра. Той ждав на нього. Стефан закликав у думці і пішов із Петром. Коли вже прийшли до ринку, а біла саме десята, Стефан ойкнув і сказав:

— Я забув написати дуже важну листівку. Ти йди на збори і там скажи товаришам, що я зараз надійду. Я тимчасом вступлю до трафіки, там напишу листівку, вкину до скриньки і зараз до вас прибіжу.

— Напишеш там на зборах — сказав йому Петро. — Скринька є на тій самій хаті. Хто небудь занесе.

— Ні, ні! Мушу зараз, бо знову забуду.

— Не забудеш, бо я тобі пригадаю.

Стефанові вже було заобогато тої опіки.

— Чого ти пристав нині! Чоловіка може шляг...? Чому ти так мною опікуєшся? Чи я сам не знаю дороги? Що тебе мої справи обходять?!

— Не сердься, бо я це роблю лише для твого добра, — сказав Петро лагідно. — Бачу, що ти від якогось часу розсіяний. Плетеш дурниці, стріляєш дурниці, робиш карколомні екстраваганції... от хочби ті освідчини! Ночами не спиш, у день не вчишся, забуваєш, де маєш іти, що робити. І тепер я побоююся, що ти десь згубишся і не прийдеши на час або й зовсім не зявишся.

— Тобі зась до того! Я не наймив тебе за свого погонича. Затям собі добре, що я нікому не дам водити себе на шнурку. Кажу тобі, що не прийду, саме через тебе не піду... Хочу тобі показати, що я маю власну волю.

Петро всміхнувся, здвигнув раменами і лишив Степана самого. Цей аж лекше відітхнув. Перейшовся попри ряд столів із цвітами, раз, другий і третій, а школярки нема...

„Може знову здурила” — подумав — „і я через неї спізнюся на збори.”

Саме у хвилині, коли торгував три прегарні рожі, щоб їй вручити їх, як таки прийде, побачив її. Трохи не крикнув з радості. Ішла з кухаркою та братом і призиралася цвітам. Увиділа його і всміхнулася. Стефан вклонився.

„Чи відклонилося, чи ні?” — Це було для нього дуже важне питання. „Здається, що кивнула

головою... легенько мабуть, щоб служниця не помітила..."

Вона оглянула всі столи і приступила до одного. Торгувала пальму. Не виторгувала, бо пішла до другого стола. Оглядала довший час, сперечалася з перекупкою і купила дві пальми. Служниця взяла один вазон, брат другий. Стефан аж тремтів із нетерплячки, коли все те скінчиться і коли вона лишиться сама.

„Тепер — думав — „уже кінець, тепер служка і брат підуть собі..."

Пішли, та з ними пішла і школярка. З одного боку служниця, з другого брат, вона всередині. Вона ще раз глипнула на нього і всі троє пішли — домів...

„Га! треба ждати на новий лист. Добре й те, що нині бодай хотіла побалакати зі мною. В середу маємо зійтися „цілком певно". Як яка біда знов не перешкодить..."

Стукнув палицею об камінь і пішов на збори.

Так тужно вижиданий ним лист прийшов аж у середу. В тім листі вона майже плакала, що в ринку не могла спекатися служниці. Прохала вибачення, що не може на середу дотримати слова, бо цілком несподівано виїздить на весілля своєї кузинки. Вона буде дружкою, її „конкурент" дружбою. Вернеться найдалі за десять днів і про це дасть йому зараз знати.

— Десять днів... Скажуся! — сказав Стефан, прочитавши листа.

Саме за десять днів був речинець його іспиту. Забрався до скриптів. Читав цілими днями і ночами, та прочитане лишало в голові тільки дуже невиразні сліди або й цілком до голови не лізло.

До Галі не навідувався. Майже забув, що вона живе. Петро дразнив його нераз тим, що одна панна затужила за ним і він повинен бодай на мінутку зайти до неї.

— І ти знаєш, і вона знає, що маю іспит, а нічого не вмію — відповів Стефан. — Зрештою панщину вже скасували. Я не є професійна машина до забавлювання дівчат.

— Не гнівайся, але я пригадую тобі з обов'язку: вона твоя наречена! Для своєї нареченої кожний чесний мужчина має деякі обов'язки.

— Я її не силую бути моєю нареченою!

— Не силуєш? Чи ти їй теж сказав так? Цікаво було б пригадати твою заяву, як ти заручувався з нею? Чесний мужчина... ет!

„Чесний... чесний!“ — Стефан повторяв, коли Петро відійшов. Одним словом „чесний“, Петро вбив Стефанові неабиякого клина в голову. Зразу дуже розсердився. Коли ж трохи подумав, то йому стало ясно, що його поведінка з Галею не дуже була чесна. Похибку ще можна було направити і він пішов відвідати її.

Галя бачила, що він до крайности роздрознений, тож не робила йому ніяких докорів. І не питала навіть, чому він так довго не показувався до неї.

„Причиною всього того є наука” — думала. „Надходить час іспиту, отже він тому так дичавіє. Раз прийде, раз ні; раз говорить щиро, другий раз ні...”

Стефан був нині дуже маломовний. Посидів тільки хвилину і пішов. Сам відчував, що нетерпеливо жде на лист від школярки. Чим ближче було до того критичного дня, тим більше примхувата була його поведінка. Всі довкола дратували його. Мав охоту бити всіх, якби вони були винні, що лист не приходив. Аж точно того дня, коли мав сідати до іспиту прийшов той лист.

Дівчина пише, що приїхала вчора і нині хоче з ним бачитися. Часу має досить, бо випросила собі від мами двогодинну відпустку будьтоби „візиту” до приятельки, котрої цілком нема у Львові. Прийде в десятій годині до Ботанічного городу при університеті. Будуть мати час порозмовляти до дваняцятої години. Також скаже йому, як він має познайомитися з її батьками ще сьогодні на виставі.

„Прийдіть доконче — кінчала — бо інакше все пропало. Завтра виїздимо на довший час до Закопаного, де будуть також наші знайомі з моїм конкурентом... тим безвусим, про котрого я Вам вже писала...”

Прочитавши такий лист, Стефан упрів і важко зідхаючи думав:

— Небувалий пех! У мене іспит пів до одинацятої, а вона замовляє мене на десяту. Ще коби не спізнилася, то ми мали б бодай пів години часу.

У Ботанічному городі був уже перед десятою. Сидить при вході і числить секунди. На ратуші бе вже пів до одинацятої. Там нагорі вже зачинаються іспити, а її ще нема! До голови прийшла йому добра думка, тільки спізнена. Вдарився рукою в чоло, думаючи:

„Ах, який я дурень! Чому я не звірився Петрові і не привів його зі собою сюди? Він би її пізнав. Я міг його тут посадити, щоб, як вона надійде, сказав їй, що я здаю іспит і що за хвилину зійду до неї. А так, я піду нагору, вона за той час надійде, розглянеться і не бачучи мене, погадає, що я не хотів прийти. Піде і більше її не побачу. Що ж робити? Треба йти”.

Побіг до університету... Надбіг саме в останній хвилині перед іспитом. На перше питання не відповів нічого. На друге відповів знаменито, лиш не те, про що його питали. Чим далі тим більше баламутні були його відповіді. Провалився. Так ганебно, як ніюдин з його товаришів. Просто з салі побіг до саду.

— Нема, нема! — говорив до себе голосно і сарака з досади мав сльози в очах. Нарешті сказав, затискаючи п'ястуки:

— Я тебе мушу знайти! Мушу, хочби мені прийшлося цілий світ перевернути догори ногами!

Вибіг на місто і ганяв усіма вулицями. Думав, що десь випадком попаде на неї. У такому випадку рішився забалакати до неї таки зараз на вулиці.

Бігав і бігав, та не вибігав нічого. В шостій побіг на виставу, де ширияв по всіх павільюнах і ресторанах. Збігав по сто разів кожну алею, переглянув кожний закуток та своєї богині не знайшов. Хвилинами здавалось йому, що вона ось-ось іде... Ота... ні, та там... Її сукня... Упрів так, що піт виступив аж наверх через сурдут. Над вечором ноги вже відмовили йому послуху. Сів на лавку і довгий час не рухався. До дому вернувся фіякром.

„До Закопаного поїду!” — подумав. — „Там хіба її знайду!”

До Закопаного не поїхав, бо не мав грошей. Лишився у Львові. Більше як тиждень не показувався людям на очі. Цілими днями лежав дома на отомані або скорими кроками міряв хату. Напереміну думав про втрачений іспит і про втрачену дівчину. Як вийшов на вулицю, то пантрував, чи не йде який знайомий, щоб завчасу зійти йому з дороги і не стрінутися з ним віч-на-віч. Боявся людських запитів і усмішок. Щодня продавав щось із своїх річей, щоб **призбирати на** кошти подорожі до Закопаного. Вже назбирав на кошти залізниці туди і назад і на два дні побуту в Закопанім.

„Завтра їду!” — подумав і вийшов на місто.

Походивши кілька годин попід камениці, як злодій, вертався нишком до хати.

Стоїть раз на розі вулиці Коперника і Карла Людвика. В очах йому потемніло, в ухах зашуміло... Другим боком вулиці — йшла школярка. Коли очунав, пустився її здоганяти.

Був за нею вже не далі, як п'ять кроків. Саме тоді вона озирнулася. Стефан уклонився. Вона кивнула головою і пішла далі. Ішов за нею довгий час, наступаючи їй майже на п'яти. Не мав сміливості приступити і забалакати, бо йому здавалося, що всі прохожі вгадують в чім діло та іронічно споглядають на нього... Хвилину не було коло них нікого. Приступив ближче... Коли ж бо знов надійшла ціла ватага людей. Ще якийсь її знайомий, бо дуже низько поклонився. Так дійшов до вулиці Оссолінських. Далеко перед ними і за ними не було нікого. Він подумав:

„Тепер, або ніколи!”

Він зрівнявся з нею і бистро глянув в її очі. Вона спаленіла і прискорила хід.

— Пані! Тепер можна? — спитав.

— Що такого? — спитала здивувана і відсунулася від нього.

— Чи можна тепер балакати з вами?

Налякана пустилася скоро вперед. Вона не йшла, а бігла.

— Пані! — крикнув, поспішаючи за нею — змилосердіться, не грайтеся мною. Скажіть, чи можу тепер з вами говорити?

— Чоловіче, — відповіла йому по польськи, — ідіть геть, бо нароблю крику!

На її лиці малювався переляк.

— Та-ак?... То ви мене обманювали? А чи ви знаєте, що це мене коштує? Чи ви знаєте, кільки я витерпів і яку катастрофу завдячую Вам? О, ні!

Я вас так легко не пущу. Нині мусимо розмовитися.

Вхопив її за руку. Перелякана озиралася на всі сторни, чи не надходить яка поміч, та саме в цій хвилині вулиця була пуста. І собаки не було на ній. Лиш якийсь фіякер переїздив без гостя. Махнула на нього рукою. Візник зупинив коні коло неї. Вона вже поставила ногу на схід. Стефан прискочив до неї:

— То ви гадаєте, що так утечете? Я сідаю з вами і їду, хоч би й до вашої хати. Нехай ваші батьки вчують, якто їх доня зводить і руйнує хлопців, яких цілком не знає!

— Навіжений! — крикнула знов по польськи. — Відчепися, бо візвуполіцію!

Звернувшись до візника, просила його голосом розпуки:

— Увільніть мене від того напасника. Стягніть його батогом!

— Батогом? — крикнув Стефан відскакуючи.

— А... ти... ти... ти... малпо!

Візник затяв коні і вона відїхала.

*

На другий день Стефан був здоровий на тілі і на душі. Тепер сміявся сам з себе і з цілої тої авантури. Вдоволений був, що так усе скінчилося. Яке щастя, що взагалі вже скінчилося. Перейшов думкою все те, що цього місяця пережив. Бачив ясно, що якби ота гра потяглась ще якийсь час, то він був би дуже зле на тім вийшов. Нині неначе відмолоднів. Світ зачав йому наново по-

казуватися в ясних, рожевих колірах. Лише невдача при іспиті гризла його трохи. Шкода!... Та що ж! це можна ще направити іншим разом.

— Чи ти Галю знаєш, що я при іспиті провалився? — сказав, коли зійшовся з нареченою.

— Я вже чула... Не балакаймо про те! Я тою твоєю невдачею більше згризлася, як ти. Мені все здається, що то через мене. Те, до чого між нами прийшло, в невідповідний час сталося... Ліпше було заждати по іспиті. Ти мабуть журився, що непотрібно наробив собі клопоту і через те наука не лізла тобі в голову. Та це пусте. Тим ліпше піде іншим разом.

Галя відїздила до батьків на село. Стефан обіцяв відвідати їх. Школярка привиджувалася йому ще десь колись, та ні разу не скортіло його побачити її. Як думав коли про неї, то хіба лиш так, що добре було б помститися. Лиш не знав як!

XI.

Стефан сидів при столі і писав лист до Галі. На його думку, писання листів вигадав якийсь великий збитошник. Хоч уважав себе за письменника і записував маси паперу, був великим ворогом особистих листів, таких із сентиментів. Його зручне перо не вміло творити гарних листів. Його політичні, навіть поважні наукові статті мали легку, цвітисту мову. Зате його листи, виходили так незручно, начеб їх писав хтось цілком інший. Во-

ни були короткі, сухі, як крамничні повідомлення. Заки написав листа в якій приватній справі, то зіпсував пару аркушів паперу і ще з листа не був вдоволений. Коли таке бувало зі звичайними листами у справах йому цілком байдужих і справах, про які балакається на розум... то щож говорити про листи любовні, в яких до слова приходить не холодний розум, а серце і фантазія?!

Устні любовні балачки з дівчатами йшли Стефанові все дуже гладко. Нашептати дівчині щось на вухо, наплести жартів, коли коло них не було цікавих свідків, Стефан умів дуже легко. Та ті слова і думки, які йому плили дуже гладко з уст, чогось не хотіли спливати з пера на папір. Так бувало з листами до школярки, так було тепер з листом до Гальки. Що записав один аркуш паперу, то кидав його в піч і зачинав на другім на інший лад. На його думку кожний був „неможливий”. Один був за сухий і за буденний, другий видався йому смішний, бо був дуже високопарний і поетичний, подібний до любовних листів у повістях, третій був надто сердечний, а він не хотів бути як студент, що попадає в патос.

„Поважні люди не пишуть так” — думав і подер.

Написав поважно. І цей лист не вдоволив його, бо:

— До коханої прозою не пишеться.

Знов подер і побачив, що хоч уже вийшов увесь листовий папір, а він листа ще не написав.

„Треба зазичитися у Петра”, — подумав.

Бюрко Петра було замкнене.

— А то що? — аж голосно сказав здивований. — Ніколи не замикав, а тепер замкнув, ще і ключ забрав з собою. Мабуть, чи не ховає яку любовну кореспонденцію, про котру я ще не знаю... Чи не листується він з кузинкою Галі?

Стефан понишпорив ножем коло замку і отворив бюрко. Розгорнув теку і розплющив очі — широко, широко! Дивиться, призирається. Протирає очі і ще раз дивиться. Перед його очима лежить ціла купа листів. На верху його власний лист. Лист, котрий він сам, власноручно писав і власноручно кинув до поштової скриньки! Це був його останній лист до школярки...

„Звідки він тут взявся!“ — Стефан питався в душі.

Глядить далі. Під тим листом — кусник записаного паперу з почерком Петра. Бере в руку, читає і власним очам не вірить. Це мабуть концепт останнього листа школярки, бо на первіснім тексті багато поправок.

— Що це?! Чи мені часом у голові не помішалось?

Глядить далі і знаходить передостанній свій лист до школярки. Власний свій лист!

Під ним знов концепт передостаннього листа школярки до нього. Словом, лежать перед ним усі його листи в оригіналі до неї, і концепти всіх її листів до нього.

Довго це тривало, заки він очунав. Витягнув із своєї шуфляди решту листів, які дістав був від

неї, і порівняв із концептами, які знайшов у Петровім бюрку.

— Слово в слово ті самі!

На краях концептів були подописувані помітки Петра про поведінку Стефана по кожному з тих листів, які дістав від школярки.

— Падлюка! — крикнув Стефан несамовито. — Це ясне, що я листувався не з дівчиною, а з Петром... Хоч хто знає?... Звідки він міг знати, що вона... наприклад тоді в неділю буде в ринку коло квітів, та ще і з братом і служницею?

Стефан перейшов у душі свої пригоди зі школяркою і всі їх подробиці.

„Лиш те одне неясне — думав — та одна неділя в ринку. Решта... всі інші листи могла вигадати голова Петра. Найбільше обтяжає його те, що тільки він міг знати, коли мені не вигідно або й неможливо йти на сходи з дівчиною. Запросини на сходи випадали все якось в таку пору, коли я не мав часу. Раз то дівчина кличе мене на ту годину, коли у мене виклад і професор читав каталог; раз він затаїв переді мною листа і передав мені його аж тоді, коли знав, що вже минула пора і я мушу спізнитися на сходи. Раз сам прийшов на заповіджену нею зустріч і будьтоби нехотючи відстрашив її від мене. В неділю вона кликала мене тоді, коли я мусів іти на засідання комітету. Найгіршого вже збитка зробив мені з іспитом! Все було так уладжене, щоб мене впровадити в якнайбільший клопіт. Тяжко подумати, що все те складалося випадково. Таки мусів укладати

хтось з пляном і лише такий, що знав коли я занятий...”

— Не хто інший, лиш один Петро міг це робити. Харцизяка! Згине під моїми п'ястуками... Та перша річ викинути його з хати!

Стефан ухопив подушку, коцик, ковдру Петра і викинув на коридор... По хвилині надумався інакше.

„Ану ж він не схоче винестися? Він такий самий комірник у цій хаті як і я. Так, щоб не торгуватися, бо з ним більше не говорю, я винесуся!”

Приніс назад повикидані річі і ліжко Петра привів до ладу. Шафа, де обидва складали свою гардеробу, була власністю Стефана. Він повитягав з неї речі Петра і порозкидав їх по землі. Перевернув шафу на хребет і впакував до неї свою постіль. Ліжко розклав і підсунув під двері. Вже брався спаковувати книжки, як надійшов Петро.

— А ти що робиш? — спитав Петро, водячи очима по порозкиданих по цілій хаті предметах.

— Що роблю? Я тобі покажу, що я роблю, бестіє! — Стефан гукнув люто і кинувся на Петра з затисненими кулаками.

Петро відскочив аж за двері. Стефан ухопив листи і показує йому:

— Кажі мені зараз, чия це робота?

— Поволі, поволі! Не горячися, — відповідає Петро цілком спокійно. — Послухай хвилину, то я тобі все розясню.

— Розясниш? Воно само собою ясне!

— Який ти нетерпеливий! Нехай я скінчу. Отже перший пункт: листи були замкнені у мому бюрку. Вони тепер у твоїх руках. Це значить, що ти дістався до них дібраним ключем, або попросту вломився, щоб викрасти мої папері. А знаєш чим то пахне? §. 460 карного закону дає за таке від одного тижня до шість місяців арешту.

— Ти ще глузуєш собі з мене?! Хочеш, щоб я тобі голову розчерепив?

— Не забувай, що за це є §. 152, з криміналом від пів року до року; за саму твою погрозу можеш дістати з §. 496 від трьох днів до місяця.

Коли Стефан у свій скаженині вже не знав, що сказати, Петро промовив тепло:

— Стефане, не гнівайся! Признаю, що я зробив тобі малу прикрість, але це не була моя ціль. Я і не думав, що ти набеш собі тим так голову, що будеш дуріти. Та коли я вже зачав і бачив, які з цього виходять смішні колізії, я не міг стриматися від дальших експериментів. Так я до вогню доливав оливу. На моїм місці, був би кожний і найрозумніший і найчесніший тягнув цю комедію до кінця. Хочби тільки з цікавості, що з того вийде, як воно скінчиться? Сам не заперечиш, що це було щось таке, за що варта дати шістку. Чи не була то величава забава?

— Забава? Тобі забава, а мені іспит пропав! Де мій іспит? Віддай мені іспит... віддай мені рік!
— Стефан кричав запінений.

Вхопив за будильник і шпурнув на Петра. Щастя, що Петро відскочив на бік. Будильник

ударив об стіну, зойкнув, заскреготав і впав на землю без голосу, якби він брав участь у цій трагедії. Петро усміхнений знов підійшов до дверей.

— Мій будильник, мій будильник! — крикнув. — Злобне ушкодження чужої власности. Параграф 468 карного закону. Один до трицяти днів арешту!

Стефанові було цього вже забагато. Розкричався на ціле горло:

— Ти свинтуху! Ти...!

— Чоловіче! — успокоював його Петро. — У твоїм власнім інтересі отямся. Не кричи так, бо позбігаються люди. Як почують защо пішло, осмішишся на ціле життя. Я ще й до газет подам!

— Це вже останнє лайдацтво, що ти ще важишся кпити собі з мене! Я з тобою не хочу взагалі говорити. Я бачу, що не пізнав тебе якслід, коли я міг так довго жити з такою собакою, з такою підлою св...

— Що ти сказав? — Петро спитав грізно. — Повтори!... Зрештою не треба, бо я добре чув.

Петро випрямився і з грізною повагою проголосив:

— Ви, пане, осмілилися сказати мені, мені шляхтичеві, мені австрійському, цісарсько-королівському лейтнантові від резерви... ви осмілилися сказати, що я підлий, ще і свиня! Прошу приготувитися на візиту моїх свідків.

По цих словах Петро з повагою відвернувся і з повагою вийшов.

XII.

Зійшлися секунданти обох колишніх приятелів. Порішили, що противники будуть стрілятися у брюховецькому ліску, місці прогулок, друга залізнична стація за Львовом. Стефан приїхав на місце вполудне, Петро був уже там від попереднього дня. Лікар мав надїхати фіякром за годину, то ж Стефан і його секунданти пішли до ресторану покріпитися винцем. В сусідній салі грала музика і якесь товариство зі Львова забавлялося танцями. Один із секундантів вкрутився до середини і за якийсь час вийшов задиханий, стираючи з чола піт. Знак, що його ноги не спочивали.

— Знаєш що, Стефку? — секунданти промовив. — Ти і так завтрішнього сонця вже не побачиш, бо Петро дідьчо стріляє. Раджу тобі, потанцюй собі ще востаннє. Там і Петро танцює. Мабуть також гадає, що то вже його остання забава.

— Чому ні? — відповів Стефан. — Тільки це якесь замкнене товариство. Між чужих не личить пхатися, як не запросили.

— Пусте! Я знаю аранжера. Він представить також нас. Я представлю тебе моїй знайомій. Найгарніша з усіх і дуже добра танцюристка.

Дівчина, з котрою секунданти хотів познайомити Стефана, сиділа при самих дверях, обернена до них плечима. Секунданти станув над нею і крикнув так, щоб заглушити музику:

— Панно Сальомео! Представлю вам Стефана Порубальського, товариша і найліпшого приятеля Петра.

Потемніло... не то на салі, не то в очах Стефана. Потер рукою чоло, бо йому здавалося, що його мозок висох, розлізся на мілкий пісок і сиплеться з голови, носом, вухами, устами.

Коли по довгій хвилині трохи отямився, так, що міг пізнавати оточення, побачив, як дівчина придивляється йому цікаво і показує свої білі зуби. Сміється з його збентеження.

Вицідив пару незрозумілих слів, що на хвилину прохає вибачення і вибіг у сад. Серце гримало, в голові дупило, якби хто душив її між двома шрубамми...

Музика знов заграла і він вернувся на салю. Вона вже крутилася.

— Це мабуть той, про котрого вона писала йому... Не вона, а Петро писав, називаючи його „всечесніший“. Писала, ні, Петро писав за неї, що він головусий. Той, що з нею танцює, справді головусий.

Позираючи на того головусого, Стефан нічого не розумів. Знову став ломати собі голову над питанням, хто писав до нього ті нещасні листи: „Петро, чи вона сама?... Та на всякий випадок, загадка нині остаточно виясниться...”

Як тільки безвусий посадив дівчину на місце, пустився Стефан теж її просити до танцю. Про те, що по останній їх сцені коло фіякра, вона може йому відмовити, він і не подумав.

Аж коли перестали танцювати і він відпроваджував її на її місце, нагадав собі ту прикру хвилину. Зробилося йому гаряче.

Він ще не відвів дівчини на її місце, коли вона промовила:

— Маю охоту пройтися. Чи підтримаєте мені товариство?

Коли обоє вийшли зі салі, він сказав:

— Панно Сальцю! Я не маю навіть відваги виправдуватися перед вами, просити вас, щоб ви вибачили мені, не гнівалися за те, що я раз на вас так нахабно напав був.

— Тихо, тихо, тепер і не згадуйте мені про це. Тепер я хочу бавитися. До протоколу закличу Вас пізніше. Порахуємося! Памятайте, я вам того не прощу. Заплачу вам за все... За тамту авантуру, і за те, що ви хочете застрілити Петра.

Стефан аж тепер пригадав собі, чого він до тих Брюхович приїхав.

— Хто сказав вам про наш конфлікт? То ви і Петра знаєте?

— Знаю. Знаю про все, знаю цілу історію, — і глянула йому кокетливо в очі.

— Може то він вищебетав вам і похвалився, якого збитка зробив мені?

У тій самій хвилині Стефан подумав собі, що Петро може любить цю дівчину і ті листи писав до нього зі злоби. Та зараз залишив це підозріння, коли дівчина відповіла:

— Петро, мій кузин... зайдім на кругольню, там холод.

— Кузин? Петро — ваш кузин? — Стефан страшно зареготався. Тепер зрозумів, чому Петро знав про дівчину дещо більше і міг писати листи такі, начеб то їх вона писала.

Коли Стефан і школярка зайшли до кругольні, застали там Петра. Сидів при пляшці вина, у досить рожевім гуморі.

— Я не позволю вам битися! — сказала дівчина. — Мусити помиритися.

Стефан забув, яку велику кривду Петро зробив йому і став виправдуватися:

— Не гнівайся, — каже, — що я тобі наговорив таких крепких слів. Ти ж сам знаєш, що це сталося не без причини.

— Ой, ой! я не гніваюся, ні! — зачав Петро плаксиво. — Чого я маю гніватися? Я журюся. Я страшно журюся твоїм іспитом. Мене та жура так морочить, що мушу залити хробака.

Петро вхопив пляшку з вином, налив повну шклянку і душком випив.

— Не журися, друже, бо і я вже забув про це, — Стефан потішав його. — Я і тисяч іспитів дав би за... за...

Стефан зацукався і не знав, як висловити свій новий ліричний настрій. Стояв і вдивлявся в дівчину.

— Ну, за що ти дав би тих тисяч іспитів? — спитав Петро.

Дівчина зрозуміла Стефана. Знаючи, що ті слова йому лише так вихопилися і йому ніяково

Було докінчити, вона викрутила його із клопоту і сказала, спираючися сильніше на рамени:

— Він дав би тисяч іспитів за те, щоб із приятелем помиритися.

Стефан нахилився до її вуха:

— Ні! За нинішній день.

— Очевидно, що за нинішній, — вона додала підсміхаючися. — Бо нині ви знову будете, як раніше, приятелями.

Стефан знов шепнув їй до вуха:

— Хіба тільки тому, бо ви так хочете!

— Ого-го! Вони вже собі на вушко? — Петро бурмотів під носом. — То за скоро. Це мені не подобається... Або, чому ні?... Дуже гарно, дуже гарно. Це мене так зворушило, що мушу напиться.

Петро знову напився вина і торочив далі:

— Чи ти Стефане свідомий того, як страшно ти мене скривдив? Чи ти знаєш, скільки то я напружувався, скільки то мізку я насушив собі, заки моїми листами довів я до такої ситуації? А ти мене так виганьбив! Кажу тобі, як ти не перепрошиш Сальку за те, що... знаєш... за те, що вона мусіла перед тобою втікати фіякром, то... ти вже знаєш, що я вмю писати листи. Я вже знаю до кого написати!... Гарно, дуже гарно мусиш перепрошити. Мусиш впасти навколішки і так далі, ти вже сам повинен знати, що до того належить.

— Ви мені вже вибачили мою провину, правда? — спитав дівчини Стефан. — Як ви вже знає-

те, що мене спонукало до такої напасти на вулиці, то не можете на мене гніватися.

— Я вже давно забула. Тільки ви мусите надалі поправитися.

Стефан вхопив її руку і з вдячності поцілував.

— А то раз! — закричав Петро, підносячи шклянку до уст. — Що він робить? Де він таке виучився? Жаль мені дивитися на тебе. Не знаю, що смачніше. Дівчину цілує в руку, начеб вона вже була пані добродійка. Не компромітуй свого імени та парубоцької корпорації. Якби так на мене, то я не в руку цілував би. Поправся хлопче!

Обняв їх нагло обое за шию і пхнув одне до одного. Сталося. Стефан поцілував Сальку як личить у такій поетичній хвилині.

Вона сердита станула боком до нього і мняла кокарду від сукні. Стефан гадав, що вона образилася за те, що він зважився її поцілувати. Не знав, що вона була лиха за те, що він зробив це якби під примусом і то так офіційально. Та її гнів тривав лиш хвилину.

Петро випорожнював шклянку і підсміхався.

Стефан опустил рамена і голову. Стояв як той винуватець, якому мають вже закладати на шию стричок. Що його злочин не був такий страшний, вона зараз пояснила йому кажучи:

— Якби я не розуміла того, що по такій довгій іритації і по тих зворушеннях, які ви перебули, можна забутися, то я більше з вами не говорила б. Ще цей останній раз прощу вам.

Петро підніс пляшку до сонця. Побачивши, що порожня, викинув її на город і відкоркував другу... Випили всі трое. Коли Петро немельодійним уже голосом став під адресою молодої заводити „многая літа”, — обоє втікли до салі, бо там знов заграла музика.

XIII.

З поведінки Сальомеї Стефан виміркував, що ті побажання Петра вона зрозуміла як жарт підхмеленого. Стефан усе ще потерпав, що дівчину здобуде Рудецький, бо за ним уже були її батьки.

Рудецький цілком не був певний свого, бо крім батьків, треба було ще мати за собою прихильність дівчини. Бачучи, що Стефан ні на хвилину не відступає від неї, став підозрівати, що той попович це його суперник. Пригадуючи собі всі її слова та усмішки, він виміркував, що якби вона мала вільний вибір, то мабуть вибрала б Стефана.

„Треба дівчини пильнувати, — думав. — Ще більше старих. Як старі будуть проти того влізливця, то хочби вона була за ним, він її не дістане”.

Рудецький зараз метнувся між знайомих і збирав „дані”, які у потребі могли б послужити йому за зброю проти Стефана, ті всякі приватні подробиці, що могли б зменшити його вартість або і понизити в очах дівчини, ще більше в очах

її батьків. Як він чув, то Стефана дехто підозріває, що він „запечений русин”. В очах батьків Сальки була б це дуже непохвальна прикмета кандидата до руки такої дівчини. То було б навіть щось таке, що в „порядних родинях” не трапляється.

Тепер, тут у тих Брюховичах, гордість не дозволяла Рудецькому суперничати зі Стефаном: Салька приїхала сюди, щоб добре витанцюватися. Рудецький танцював зле. Він оббивав дамам коліна, топтав їм по пальцях, важко віддихав. Стефан танцював як балетмайстер, отже тут усяка дівчина рішуче воліла Стефана. Нині Сальомея танцювала майже виключно з ним. Коли скінчився кадриль, обое знов пішли до кругольні, щоб Петрові сказати, що хочать уже вертатися до Львова. Кругольня була заповнена грачами, але Петра там не було. Пішли далі і знайшли його в лісі. Лежав під смерекою і заводив „многая літа”!

— Петре! — промовила дівчина. — Ми вже їдемо до Львова.

Петро відповів співом:

— Многая літа!

— З тобою нині годі балакати! Не соромно тобі? В четвер буду на виставі. Прийдеш?

Петро, неначе не чув. Знову заспівав:

— Многая літа!

— Я з ним нині до кінця не добалакаюся, — дівчина звернулася до Стефана. — Як він вернеться до хати, то будьте такі добрі сказати йому, що в четвер я і мама, може ще з деким, будемо на виставі... Петре, бувай здоров!

Обое відійшли.

Так закінчився двобій між Стефаном і Петром.

Вернувшись з Брюхович до хати, Стефан ломав собі голову над питаннями, як розуміти те, що вона казала про виставу в четвер:

„Чи вона справді лише Петрові хотіла сказати, щоб прийшов на виставу, чи може таким способом вона посередньо запросила і мене до її товариства?“

„Дівчина мабуть має деяку симпатію для мене, — думав далі. — Її батьки дивляться на мене теж приязним оком...“

Призираючися до дзеркала, Стефан аж сам до себе сказав голосно:

— Дзеркало каже мені, що Рудецький конкуренції не видержить.

На другий день до Стефана прийшов лист від Галі. Стефан був нині такий розсіяний, його думки були такі заняті вчорашньою пригодою, що нітрохи не був цікавий, що Галя пише. Лектуру листа волів відкласти на пізніше. Нерозпечатаний лист помандрував до шуфляди. Стефан пішов на місто. Волочився по вулицях і передумував важне питання:

„Йти в четвер на виставу і причепитися до товариства Сальки, чи лише Петрові переказати від Сальки, що вона там буде?“

Стефан ще не заробляв на себе, бо покищо жив тільки з того, що йому прислав батько. До цієї пори він жив головно в гурті своїх товаришів

і сходився з тими селянами і робітниками, котрих політично освідомлював своїми відчитами і розмовами на ріжних довірочних сходинах. Для себе він ще нічого не потребував. Живучи без думок про хліб насущний, на який треба працювати в поті власного чола, він ще не знав, що в Галичині бути українцем, то річ в буденнім житті не дуже практична. Ще був гордий з того, що родився і виховався українцем. Він — червоний українець з гайдамацькими інстинктами і завзяттям, чув бездонну ненависть до панської нації. І найбільші польські демократи не лиш ті, котрі лише язиком виявляють свій демократизм, але ті, котрі дали вже докази, що за демократичні ідеї вміють терпіти, не могли зеднати собі його прихильности. Стефан думав, що вже із своєї природи поляки не можуть бути щирими демократами, бо вони вже у своїй расі не мають зрозуміння для простолюддя.

Хоч батько Стефана був українським священником і свідомим українським націоналістом, то дома у них панувала польська мова. По українськи говорили тільки зі службою, з парохіянами і з українцями, які приїхали в гості. Члени родини між собою балакали по польськи. Так було ще в неодній українській родині. Причина була в тім, що домашнє огнище засновувано ще заки обі сторони, себто заки ще наречені ставали свідомими ваги національних справ. Молоді починали балакати з собою по польськи. За цим ішло, що до першої дитини мама зверталася теж не в рідній

мові і так польщина лишалась у хаті. Обое були за ліниві і не хотіли нарушувати раз прийнятої звички.

В їх дітей бувало більше завзяття. Звичайно, як син пішов до школи до міста, то приїхавши до батьків на ферії, балакав до них виключно по українськи. Батько і мама соромилися залишатися позаду нових поступових ідей і так у хаті запанувала українська мова...

Так сталося і в батьків Стефана. В гімназії, хоч то була гімназія польська, Стефан набрався національної свідомости і за собою потягнув своїх батьків. Як взагалі думав коли про те, що і йому доведеться колись женитися, то і в гадці не мав, щоб його жінкою могла бути не українка. Його дім мусів бути гармонійний національно.

Коли десь-колись Стефан думав про подружжя то бачив у своїй уяві товаришку життя як щире демократку. Його жінка буде українською патріоткою, буде захоплюватися тими самими ідеалами, що і він; буде відчувати недолю українського народу. Та його жінка буде не лише „тихою та ревною” патріоткою, вона разом із ним, рука в руку, возьме участь у боротьбі поневолених народніх мас. Вона не лише сама буде працювати; вона ще і його буде підбадьорувати, підтримувати у важких хвилинах, щоб не опустив рук, не лишився у половині дороги.

Ось таке Стефан нагадував собі, походжаючи по місті. Нагадав собі, про яку жінку він завсіді думав... хоч були це тільки мрії. Його думки

прикотилися до Галі, бо він завсіди віднаходив у ній той зразок дружини, яку вибрав би, якби хотів оженитися.

„Чому ж я тепер став думати про іншу?“ — спитав себе в душі. — „Чому думаю про таку, що не має одної з тих прикмет, які я хочу мати у моєї жінки? Чому я пхався до Сальки?“

Стефанові стало совісно. Подумав, що повинен би прочитати лист Гальки. Та цей лист, нерозпечатаний, лежить в хаті. Стефан пішов до хати. Вийняв листа з шуфляди і похилившись над ним, думав:

„Якби вона знала!... Як би вона знала, що я робив, як я часто думав про іншу, як дурів за іншою, цілував її... Чомуж Галька не така гарна, як та полька? Не було би всіх тих клопотів, які з того вже вийшли і ще можуть вийти. І тої кокетерії, яка нам як не як, а таки подобається і підбиває найхолоднішого мужчину, — у Гальки нема ні за сотика. А та польочка... Як вона поводить, як перехилює головку, як прижмурює очка... і деревляний стовп не опреться.“

Отворив листа і став читати.

— „Дорогий Стефку!

Від коли Тебе не бачу, не знаю, що то сон. А ночі такі довгі...“

„На маеш!“ подумав, кладучи листа на столі. „Якісь сентименти заїхали їй у голову. Я не поет, щоб читати таку романтику. Думає, що всі такі нарвані, як вона!...“

Стефанові пригадалася пригода в кругольні, коли то Петро присилував його поцілувати Сальку. Став похожати по хаті. В душі порівнював Гальку з Салькою. Час-до-часу кидав оком на стіл, де лежав непрочитаний лист Гальки. З кишені виймив сірники і приступив до стола. По хвилині на столі лежав тільки попіл з Галиного листа.

„Якби вона знала”, — подумав, — „що я спалив, не прочитавши!... На другий раз нехай пише розумно... Як пише до мене, то нехай не пише романсів, а як розумна людина до другої розумної людини!”

Позгортав на руки спалений папір і крізь щілку висипав на вулицю. Вітер задув і завернув папір до хати. Це розсердило його. Визбирав усе, і всипав до сплювачки.

Знов став бігати по хаті і силкувався сам себе виправдати, думаючи:

„Салька — полька!... Так що з того, що з того, що полька? Моя мама також з роду полька... Була полькою, заки віддалася. Правда, віддаючися за українського священника, мусіла перейти на його віру... Я, правда, не духовний і як полька вийде за мене, то не буде мусіти змінити обряд. З обрядом, як то чомусь дивно у нас буває, вяжеться народність... Зате в мене примус можна буде заступити любовю. З такою, що не любить мене, я не оженися. Така, що любить мене, піде за мною у всьому... От, деякі українці поженилися у Відні і відтам попривозили собі жінки. Наші

національна справа на цьому ні трохи не потерпіла. Хоч з роду німки і по німецьки виховані, ті віденки чешуть тепер по українськи так, що й не одну українку засоромлять... І Салька навчиться... як дістане чоловіка українця і попаде в наше товариство. Польці, вихованій у Галичині, легше буде навчитися по українськи, як швабці. Хочби я оженився з полькою, то мій дім буде український... Не виключене, що вона велика польська патріотка... Може й шовіністка... Пусте! Той патріотизм у польських дівчат поверховний... В серці його нема... Що не одна бігає до костела на службу при всяких патріотичних okazіях, то не треба дивуватися. На таких службах і okazіях бачимо саме лише ті панни, які постійно бувають на всіх фестинах, балях і забавах. Як на фестини, так і на всі патріотичні „шопки” приходять молоді і багатонадійні паничі... Є на кого полювати. Таке полювання, то патріотизм?!...”

Його думки не могли зупинитись:

„...Які патріотки між польськими паннами, такі самі патріоти між польськими паничами. Поки такий поляк у школах, поти він революціонер. Вийде зі школи і стане цісарсько-королівським австрійським урядовцем, то конфіскує патріотичні протиавстрійські друки... Тим скорше Салька забуде свій польський патріотизм, як вийде за українця. Правда, така неофітка, хоч стане українкою, не виробиться на українську письменницю.

Тим ліпше для мене! Гарно би то було в моїй хаті... бідні були б мої діти, якби ми обоє, я і жінка, сиділи цілими днями в каламарях!

„...Щоб Салька, як з нею оженюся, спинила мене в моїй народній роботі, того я найменше боюся. Вона ще молоденька, не мала часу пересякнути тим, що наші старі філістри-колтуни називають „практичністю” і „статочністю”. Її мозок ще не закаменів так, щоб його вже не чіпалася ніяка наука. В тім уже моя голова підучити її так, щоб вона мене розуміла і сама перенялася моїми думками. Не такий чорт страшний, як його малюють...”

Коли своїми бажаннями, які брав за ясні аргументи, порозганяв свої сумніви і зацитькав совість, успокоївся цілком і взявся з усіх сил своїх викінчувати свою суспільно-політичну розвідку, плід кільькалітньої роботи.

Пару аркушів тої праці надрукував був уже раніше, заки познайомився зі Салькою. Довести її до кінця не дозволили йому наука до іспиту і біганина за школяркою. Тепер квапився. Хотів, щоб праця якнайскоріше вийшла з друку, бо нею думав заімпонувати своїй новій любці.

„Нехай знає”, — думав, — „що має діло не будь з ким. Нехай знає, що я щось більше, як пересічний студент прав. Нехай не гадає, що то вона мені робить ласку, допускаючи мене до себе. Нехай знає, що то я до неї знижуюся... Нехай знає, що якийсь Рудецький мені не рівня!”

В четвер Стефан пішов на виставу. Салька, її батьки, Петро і невідступний Рудецький уже сиділи в комплеті під рестораном, при циганській музиці. Коло Сальки не було місця, бо коло неї сидів „безвусий Рудецький”. Стефан мусів сісти коло „старої”. Сарака не знав, якто вона, надіючися, що він прийде, нарощне так порозміщувала всіх, щоб він мусів опинитися коло мамуні дівчини.

Мамуня, заки тому новому знайомому дозволить бувати в її товаристві, хотіла розмовою з ним виміркувати, який він. Хотіла знати, чи можна і чи виплатиться допустити і його до контингенту женихів, коли доведеться думати про те, що вже пора і для Сальки „зловити” якого. І сам Стефан думав так само дипломатично, як думала мама Сальки. Вдоволений був з того, що мусів присістися до старої. Він знав, що деколи й осоружному чортові треба запалити огарок. Для хлопця, що хоче здобути дівчину, потрібна також ласка мами дівчини. Тої ласки не здобудеш, як мамою будеш нехтувати. Розбалакався з нею так, начеб сюди прийшов не для Сальки, а для її мами.

Від хвилини, коли до товариства прийшов Стефан, жвава розмова між Салькою і Рудецьким урвалася. Рудецький був дуже нудний, як звичайно бувають малоінтелігентні люди, коли по вуха залюблені. Салька воліла розмовляти зі Стефаном, хочби через стіл, і раз-у-раз перебиваючи

йому підчас розмови з мамою. Рудецького аж підносило.

Надійшов гурток знайомих панства Добринських, батьків Сальки. Товариство сильно збільшилося. Стіл уже був повний. Збіглися кельнери, щоб зсувати докупи два столи. Товариство, яке вже сиділо — мусіло встати і кожний шукав собі нового місця при збільшеному столі. Стефан маневрував так, щоб тепер сісти коло Сальки. Вона влекшила йому ці його заходи. Коли товариство розсілося в новім комплеті, Стефан сидів коло Сальки.

Коло старої знов було порожнє крісло. Тепер на цьому кріслі мусів сісти Рудецький. Його лице, споважніло. Ввесь час нахилився до старої і щось шептав довірочно. Мабуть говорив також про Стефана, бо притім закидав на нього оком... не можна сказати, щоб дуже приязним.

Коли Стефан і Петро вже верталися до хати, Петро сказав до Стефана:

— Той Рудецький, інтригант. Пускає на тебе якісь сплітки. Маму Сальки перестерігає перед тобою.

— Він піді мною рие, — відповів Стефан. — Та нехай собі рие здоров. Я не боюся. Дівчина вже так, якби моя. Тепер ще тільки із старими перебалакати. Як дівчина буде твердо стояти при мені, то і старі...

— Салька твоя, кажеш? — перебив Петро. — То Галька вже не твоя?

Чоло Стефана захмарилося.

— Буде клопіт! — відповів. — Чоловік не подумав, зробив дурницю, і тепер треба буде якось викручуватися. Погано!

— Мені здається, що ти найрадше задержав би обі.

— Задержав не задержав, але котру з них вибрати, бігме, сам ще не знаю. Найліпше, лишити все часові. Мушу цю нову ліпше пізнати, бо правду кажучи, мене до неї чогось більше тягне, як до Гальки.

— Так зірви з Галькою зараз. Нехай вона непотрібно не журиться, бачучи, що твоя поведінка якась невиразна. Нехай дурно не рахує на тебе. Нині дістав я від неї листа. Питає, що з тобою діється, чи ти не хорий, борони Боже, бо не відписуєш їй.

— А це що знову? Чи вона хоче, щоб я до неї щодня листи виписував? Зрештою про що їй писати? Чейже не напишу, що бігаю за другою і не знаю, котру вибрати!

— Не конче так. Але ти повинен написати їй, щоб на тебе не чекала, бо виринули важні перешкоди... це ти рішуче повинен. Як ще й тоді вона буде ждати на тебе і лишиться старою панною, то вже сама буде собі винна.

— Добре я вийшов би, якби послухав твоєї ради і написав так! Ану ж мені тут з тою Салькою не поведеться? Що я тоді зроблю, як Галька, втративши надію, що я з нею оженюся, зробить мені збитка? Вона, коби тільки пальцем кивнула, то її давній адоратор вернувся б до неї... Він усе ще на-

відується до її хати. Якби вона вийшла за нього, то я тоді лишивсь би як дурень, що полював на дві і не дістав жадної. Ліпше лишити так, як є. Ану ж мені треба буде до неї повернутися?

— Значить ти Гальку держиш на всякий випадок і то так, що вона про це нічого не знає. Як тебе тут приймуть, то ти Гальку... якби то сказати по сальоновому... копнеш?

— На всякий випадок! Ще й копнеш! Ти мав би право сказати так, якби ми обоє були заручені, якби я вже поклявся був, що з нею оженися і якби її зобов'язав, щоб не приймала іншого. Так не було і так не є. Чи тим, що я її поцілував, я вже заборонив їй вийти за іншого? Я їй виразно вияснив, що за постійність людських почувань ручити не можна. Вона повинна розуміти, що я і за свої ручити не можу і не ручу. Зрештою не я їй, а вона мені накинулася!

В неділю, знов прогулька з танцями. На цій прогульці Стефан уже не мав суперника, бо Рудецький лишився у Львові. Ще минулого разу помітив, що Стефан без порівняння краще танцює, як він. Він знав ті основи тактики, які радять не пописуватися перед дівчиною такими штуками, що в них нас перевищає суперник. Побачивши на двірці, що і Стефан їде, вернувся до міста і до Брюхович цілком не поїхав.

Стефан тримався також тих тактичних правил. Він пробував заїмпонувати дівчині такими штуками, яких Рудецький не втне. Він знав, що Рудецький у свому житті не надрукував ні рядка

і що він взагалі з літературою не мав нічого спільного. Отже Стефан загадав дівчині в літературі „показатися”. Його страшно гризло те, що друкарня воловодить і його праця ще не ціла видрукована.

„То ж то буде тріумф, як я ту книжку покладу у стіп моєї богині! Який малий, маленький видасться тоді той дурень!” — так гадав Стефан.

Хоч як квапив друкарів, із книжки було готових лише десять аркушів. На других десять треба було ждати ще з місяць. Це було йому задовго. Стефан уже не міг видержати. Коли знов їхала прогулька до Брюхович, він узяв із друкарні те, що було надруковане, всунув у пальто і поїхав.

„Бодай це покажу” — думав. — І це не промине без вражіння. Вона певно ще не знає, що я пишу книжки. Здивується і я раптом в її очах виросту...”

У Брюховичах пішли зразу товариські забави: обручі, пташок, кіт і мишка, тощо. Стефана забави ті страшно мучили. Не міг діждатися пори, коли заграють музики і зачнуть танці. Тоді міг би зайнятися виключно дівчиною, бо тепер, підчас тої „ідіотської” забави, вона належала до товариства, і він не міг з нею розмовитися. Робив приемну міну і підтримував забаву, як міг.

Нарешті! Гри скінчилися. Товариство розбіглося по лісі, щоб якто кажуть „пройтися” з тим, що всі мають небавком зібратися в салі і трохи потанцювати. Стефан узяв Сальку під рамя і повів найдовшою стежкою. Щоб дійти до

своєї мети, намагався звести розмову на літературу. Це йому ніяк не вдавалося. Дівчина цікавилася літературою не більше, як Стефан способом приладжування сосів. Бачучи, що посередньою дорогою до свого не дійде, рішився приступити до речі просто:

— Ви, панно Сальцю, мабуть ще не знаєте, що я пишу книжки.

— Ви, ви... книжки пишете? То не може бути! Такий молодий?

„О, я вже її здивував” — подумав собі Стефан.

— Пишу!

— Жартуете! — додала дівчина.

— Слово чести, що не жартую.

— А то цікаве! Якби ви самі не сказали мені цього і якби не дали слова чести, то я ніколи не повірила б. Ви цілком не подобаєте на вченого, хоч ви в неоднім не такий, як інші. Відки вам стрілила до голови така дивна гадка, щоб писати книжки? Ха-ха-ха! Я не знала, що ви такий дивак. Ви ж правник. Чому ви не цікавитесь своїм фахом, тільки вдираєтеся до заняття старих професорів, і тих... якби то сказати? бо лише такі, що... як їх назвати?... пишуть книжки, що вилетіли з шин, звихнені.

Коли Стефан почув таке, він зразу своїм вухам не вірив. Не вірив, що таке говорить дівчина з інтелігентної родини; дівчина, що ходила до школи; дівчина, що ще тепер читала книжки; дівчина, яку він хотів зробити товаришкою свого

життя; дівчина, яку він хотів зробити дорадницею, коли буде складати плян якої нової книжки; дівчина, котра... Ні!... він не міг цього зрозуміти! Аж упрів. Зразу гадав, що він повинен не сказавши слова, з такою гускою навіть не попрощатись, обернутися, відійти і більше до неї не приступати. Та глянувши в її очі, він зараз змяк. Погадав собі, що вона каже так, бо в своїм недовгим житті не маючи ніякого досвіду ще з жадним письменником не балакала, може і жадного не бачила ще. Вона мабуть повторяє лише те, що чула від своєї мами, малоінтелігентної баби з дуже старосвітським вихованням. Йому самому стало соромно за неї і за себе, і він уважав своїм обов'язком освідомити дівчину.

— Панно Сальцю! Ви маєте трохи дивне поняття про авторів. Книжки пишуть і друкують не лише такі, що вилетіли з шин, але саме ті, що хочуть іншим показати дорогу. Кожний, що до того має хист, повинен посвятити на це весь свій вільний час, повинен писати. Кожний з нас має різні обов'язки, має обов'язки супроти себе, родини, товаришів. Та це обов'язки буденні, а є ще обов'язки вищі — супроти суспільности, народу. Ті, що пишуть книжки, виконують саме один з високих народніх обов'язків.

— Ей! Як я бачу, ви маєте трохи перекручену голову. Як розумний і статочний чоловік може запускатися в такі теорії і на подібні речі тратити час і думки? Мені говорили, що ви через мене не здали іспиту. Тепер бачу, що це через ті дурниці.

Відки ж ви візьмете час на науку, коли ви ходите і вигадуете всякі фантазії, щоб мати чим записати папір?

З кожним її словом, начеб хто ніж встромляв йому в серце.

— А чи дуже сумні ті ваші книжки? — спитала. — Бо мені лише такі повісти подобаються. Дуже трагічні або дуже смішні. Читаючи інші я позіхаю і засипляю. Є ще книжки, які мама переді мною ховає, кажучи, що ті книжки не для молодих дівчат. Я дуже цікава, які то ті книжки? Може то саме такі повісти ви пишете?

— Я повістей взагалі не пишу! — відповів сердито.

— Не повісти? А що? може поезії? Ха-ха! Може про листя, що пожовкло і більше не позеленіє? Може про ті очі дівочі, що не хочуть на вас дивитися і сльозами литися?

Вона щиро розреготалася. Станула проти нього і оглядала його від стіп до голови, як якийсь дивогляд.

— Ви мали би бути поет? Аа!... Це не може бути! Правда, що ваша вдача — поетична, бо ви дуже розсіяні. Але на поета ви ні трохи не подобаєте. Ви ж цілком добре одягнений, без дір на ліктях, ваше волосся обстрижене, все на вас у порядку, на рамена не звисають патли.

— Я і поезій не пишу — боронився Стефан цілком спантеличений. — Мої твори то, ще більша проза, як повісти. Та книжка, що я її тепер друкую, політична.

— Політична! Ха-ха-ха! Не дурить мене. Політична! Ви — політик? Це вже не може бути. Ви щораз більше жартуете з мене і попросту пуджаєте мене! Я ж добре знаю, що політики, то самі завадіяки, пияки, картярі; звичайно люди без покінчених шкіл, без будуччини, без виховання. Їх малюють у „Смігусі” так як того редактора Райвановича, з грубим червоним носом, з розбишацькою палкою, з нечистим комірцем і з розчіханою бородою. От вітрогони і дурисвіти! А ви не робите вражіння такого непевного... Зате признаю вам, що ви вмієте добре з людей жартувати. Мені казали, що ви вроджений гуморист. Та мене не здурите, я вже не така дитина, щоб не знати, де кінчиться можливе і де починається байка. Може ви пишете байки? Може також напишете байку, як то ви здурили молоду наївну дівчину? Цю байку я хотіла б прочитати...

Хвилину мовчала і ще дочіпила пару слів:

— Ми жартуємо собі, а я таки хотіла б мати певність, як воно справді є. Тепер скажіть, вже не жартуючи. Чи правда те, що ви пишете книжки, ще й політичні? Тільки прошу, вже не вигадуйте таких жартів, а скажіть правду!

Стефан прів і мерз напереміну. Не знав, чи брати все так, як вона, за жарт і сміятися з цього, чи плакати і рвати волосся. В руці держав нещасливі аркуші своєї „політики”. На першій сторінці великими буквами стояв заголовок і його ім'я. Не знав, чи показати їй, чи назад сховати, чи може привязати собі млинське колесо і в воду. Та вже

заїхав за далеко і треба було боронитися. Показуючи їй надруковані аркуші, вибовтав:

— Це перша половина моєї книжки.

Дівчина взяла в руку і на ціле горло розсміялася.

— Це ж по-жидівськи, по-жидівськи! — скричала. — І ви кажете, що це ваша книжка? Ви ж не рабін, щоб писати книжки такими буквами!

Він відобрав від неї свій твір, стиснув його судорожно рукою і кинув у корчі.

— А то я насміялася! Я ще ніколи так добре не бавилася, як нині. Ви вмієте добре жартувати!

Стефан не мав певности, чи має перед собою наївну гуску чи злобну хитрунку. Мовчав і пробував передумувати своє становище.

Пішли до павільону. Дівчину відвів до салі, сам лишився в буфеті. Випив одну шклянку, другу, третю, холодився і думав:

„Ось тобі на! Добру кандидатку на товаришку життя я знайшов собі... Політик, то вітрогон! Українське письмо, то письмо жидівське! Український письменник то рабін! Бодай-же тебе чорти брали із такими поглядами!... Треба йти танцювати... Та вже не з нею. З нею більше не балакаю!...”

Вертаючи з двірця до міста Рудецький став жалувати, що не поїхав до Брюхович і без боротьби лишив поле Стефанові. Додумався до того, що не повинен був того робити, хочби з тої причини, щоб Стефан не тішився легкою, хоч тимчасовою перемогою і щоб хоч передучасно не сміявся

з нього. Це виглядало так, якби він у почутті своєї безсильности втратив надію на виграну і добровільно уступив перед противником. Рудецький узяв фіякра і поїхав до Брюхович.

Коли Стефан увійшов на салю з постановою до Сальки більше не приступати, вона крутилася з Рудецьким.

Заздрість всесильна. Побачивши, що дівчина в руках зненавидженого ним суперника, Стефан забув за „жидівську книжку”. Як тільки Рудецький посадив Сальку на крісло, Стефан пустився до неї.

Від тої хвилини Рудецький пішов у кут.

Коли верталися до Львова, Рудецький навіть не осмілювався сісти коло Сальки. Мусів забавляти маму. Краще це, як ніщо. Користав з нагоди, інтригував. Із двірця товариство мусіло йти до міста пішки, бо тяжко було пропхатися до трамваю. Наше товариство йшло парами. Стефан із Салькою окремо попід руки.

Хоч нині Стефан свого суперника знову висадив з сідла, то таки не почувався цілком безпечним. Він міг би сходитися із Салькою лиш на прилюдних місцях, а така нагода не часто трапляється. Той буває у них що день дома, та ще й має за собою батьків. Дівчина, правда, воліє бути в товаристві веселого, балакливого і дотепного хлопця, хоч би він був політиком і хоч пише книжки. Ті страшні його гріхи: політика та література зійшли б до невинних, молодечих прогріхів, якби

дівчина зміркувала, що Стефан її любить і має охоту з нею оженитися.

„Може вона гадає, що я лиш машина сотворена на те, щоб дівчатам з пустими головами ненудно було жити, заки якого дурня спіймають на мужа? Треба скорше впевнитися, треба з нею побалакати на розум, бо ану ж Рудецький побоючися, що йому вихопиться така золота рибка, вже завтра офіційально освідчиться старим?...”

— Панно Сальцю — шепнув. — Я вам хочу щось сказати, щось спитати...

— Чому ж не говорите?

— Боюся, панно Сальцю! Страшно боюся, щоб ви не відповіли мені не так, як я хотів би. Тоді вже пропало би. Я може дурюся, гадаючи, що є так, як я хотів би, щоб було.

— Мені здається, що я догадуюсь, що ви мене хочете спитати... — усміхнулася.

— Може і ждете на це питання, щоб мене висміяти? А може волієте і не чути його, щоб не потребували давати мені неприємної відповіді?

— Може я помиляюся. Може то тільки зарозумілість піддає мені таку гадку. Та я таки відгадую. Вам нічого боятися. Можете питати цілком сміло.

Кажучи це, дівчина сильніше притулилася до його рамени. Стефан осмілений, зачав розніженим голосом:

— Панно Сальцю! Від коли я вас пізнав..., мені так весело, так легко на душі...

Далі не знав, що казати.

— Який ви нудяр, який ви боягуз! — відповіла. — Хто видів так заходити манівцями? Я просто не розумію вас.

— Отже скажу вам отверто. Ви мені подобаетесь... Я вас... люблю.

— Гм, гм! — із вдовolenня аж підсакувала. — Ну? І що з того, що з того?

— На такі питання лише ви годні відповіді, панно Сальцю. Що з того вийде, лиш ви можете сказати і рішити...

— Я? — спитала, подаючи йому руку, котру він покwapно притулив до уст. — Це не в моїй силі рішити... Чи ви про це вже розмовляли з мамою? Чи мама вже дозволила вам освідчитися мені?

— Ні. Я вперед хотів знати, що ви скажете. Як ви скажете ні, то вже з мамою і не треба говорити.

— То зле, то дуже зле. Треба було зачинати від мами. Ну тепер то не згадуйте мамі ні словом про те, що ми вже змовилися. Тільки намагайтеся зеднати для себе маму. Потім я вже з мамою будемо обробляти тата. Лише мусите вести справу скоро і зручно, бо попереджаю вас, що тато має велику охоту віддати мене за Рудецького. Він син великого приятеля тата і має якесь задовжене сільце. Зробіть якнайскорше у нас візиту. Мама вже зміркувала, що ви про мене думаете. Мабуть не буде вам противитися, бо не перестерігає мене, щоб я не давала себе вам збаламутити.

Прощаючися з товариством під брамою хати Сальки, Стефан сильно стиснув її руку. Вона відповіла йому ще сильніше. Одне одному глянуло пристрасно в очі.

В товаристві був також Петро. Тепер вони обидва ще вступили до каварні на чорну каву.

— Тітка балакала зі мною про тебе, — промовив Петро. — Як прийдемо до хати, то розкажу тобі, про що це було.

Стефан не хотів ждати. Це були справи, яких не можна відкладати отак собі на вільну хвилину і він казав собі негайно розповісти розмову.

— Ти зробив на старій досить добре вражіння. Гризе її тільки одне, що ти українець. Хоч що до того, то, як каже, вона „вирозуміла”. От, говорить: „І ти українець, і твій батько українець, проте вам обидвом не можна нічого закинути. І між українцями трапляються порядні, чесні люди”.

— А то свиня не баба! — крикнув Стефан. — Ти вислухав це спокійно, не плюнувши їй в очі?

— Тітці і старшій жінці плюнути в очі?... Ти не гарячися, тільки слухай далі, коли вже хочеш усе знати... Отже вона гадає, що винятково і ти порядний українець. Тільки одно непокоїть її. Рудецький представив їй нас у страшному світлі, зазначаючи, що ми між собою говоримо по українськи. Стара вважає це майже за ознаку революційних переконань і страшенне крутила дурною головою. Боїться — гинь чоловіче від сміху! — чи ти не закаптурений москаль і чи ти тихцем не

тягнеш до схизми. Я пробував їй в'яснити на чому полягає наше національне усвідомлення, але вона дурна як чіп сказала мені на це так: „Дуже сумне свідцтво даєш їм. Це лиш доказує, що московщину і схизму в нас ще цілком не винищено. Ніхто не жадає, щоб русини відрікалися свого. Нехай уже собі і до церкви ходять, як не годні жити без хлопського „Господи помилуй”. Та нехай не говорять по хлопськи. В інтелігенції принята мова польська, то нащо понижуватися до хлопства? Ось ти, твій тато, твій стрийко... ви всі русини. І до церкви ходите і руські свята святкуєте, та дома всі говорите по польськи. А чому? Бо ви не москалі! Я маю таку ненависть до москалів, що ніколи не приняла б у дім такого, що тягне за їх азбукою, ну і за їх містами, наприклад Києвом. Щоб ви не важилися більше боронити мені тих анархістів”.

Аж тепер Стефан не знав, що з собою зробити. Йому потемніло в очах.

— Розступися сира земле! Наробив я собі. Хочби шнур, тай вішайся! Тепер ні туди, ні назад. Де ті люди виховалися?! Для одних політики в них, то вітрогони, для інших українці повинні говорити по польськи... Одна легковажить собі і висміває все те, що мені найдорожче, друга забороняє мені говорити рідною мовою так, немов би вона мала до того якісь права. І все те вже тепер, заки впустять мене до свого дому, коли ще не мають до мене найменшого права!... І вони може думають, що я все те стерплю? Що я піддамся

їх глупим і нахабним претенсіям? Вони певне уявляють собі, що змінити національність це так як раз плюнути!

Стояв перед товаришем і промовляв, якби навічу: Ні, я не потопчу найдорожчі і найсвятіші свої ідеали! Вони важніші, ніж домашнє родиннє щастя, і вся кар'єра! Я не схудобию так, як вони самі?!... І для кого все те? Для пару очей дівочих, для якоїсь там кокетки!... Та ще попри ту підлість я зробив би друге свинство. Там тужить за мною дівчина, якій рівної нема під сонцем, для якої найсвятіше все те, що і мені святе. І я мав би покидати її лише тому, що в тої другої гарніші очі і що вона вмє ними грати? Може тому, що з кухні цієї підміської шляхтянки залітає запах панської печені? І навіщо це все? На те тільки, щоб з чоловіка зйти на пана?! О!... Як близько я вже був над пропастю. Який я вам вдячний, ви польські гуси, що ви ще завчасу і в цілій своїй наготі показали мені свою мерзоту!

Стефан став тепер жалувати, що замовив новий і дорогий сальоновий одяг на те, щоб як слід „запрезентуватися” на першій візиті у Добринських.

— Як то добре, що я ще не зірвав з Галькою. Себто добре, що вона ще не знає, що я її вже був покинув. Не треба буде виправдуватися і до неї назад впрошуватися.

Рішився зірвати з гарною кокеткою з ідейних мотивів і назад причалити до Гальки. Стефан загадав зараз завтра написати до неї. Зажурився,

бо не знав, що було в останньому її листі до нього. Не знав, бо того листа цілком не читав. Лист прийшов був саме тоді, коли Стефан виходив з хати, щоб зійтися з „кокеткою”.

— Пощо вона так багато пише? — буркнув до себе, зовсім забуваючи, що Галька розмірно писала дуже мало у порівнянні з кокеткою.

Стефан виймив сірник, підпалив лист, кинув на пісок сплювачки і пішов до Сальки.

Тепер Стефан потерпав, що міг би написати щось таке, з чого Галька пізнала б, що він її листа не читав.

— Вона й підозрівати не сміє мене, що я її легковажу. Якби так можна було зі сплювачки вибрати попіл з її листа, очистити його і назад в лист замінити... Пропало! Найліпше буде, як напишу цілком коротко, що до неї приїду... Або ще ліпше буде, як не напишу, а зателеграфую.

Вдоволений, що знайшов вихід із прикрої ситуації, заснув. По всіх тих своїх клопотах бодай раз добре виспався. Рано не було вже на ньому ні сліду із учорашньої злоти та зневіри. Успокоївшись цілком, зачав поволі приходити до переконання, що він учора надто чорними барвами малював своє становище.

Нічого дивного, що дівчина ось так привітала його книжку і цілу політику. Чи вона хоч раз у житті була в культурному товаристві або говорила із справді інтелігентною людиною? Ні, тим нема що так дуже гризтися. Вона — дитина, повторяє лише бездумчиво те, що чує довкола себе від

усяких „колтунів”. Попаде в інше середовище і тоді все їй розясниться. Її мозок ще молодий, не закаменів і той панський бурян в її душі можна би виполоти. Я її можу виховати собі так, як сам схочу. А та стара малпа із москвофільським маривом і своїм жахом перед червоною плахтою? Нехай її чорти беруть, щоб я тільки дівчину дістав! Тоді я вже скажу старій, своє слово: нехай не пхає між нас свого носа, бо вдарю макогоном! Ще діждеться того, що власна її донька не буде інакше говорити, як по українськи!

XVI.

На другий день кравець приніс новий сальоновий одяг. Стефан придивлявся собі у дзеркалі. Лежить так, якби сотворене на нього. Сорочка, комірик, краватка і решта все — новісіньке. Ще і бриліантову шпильку роздобув — позичив від одного багатого товариша. „Репрезентація” — нема ради. Коли закінчив обзорини, був певний, що і одягом не побе його суперник Рудецький.

До Добринських на першу візиту не пішов пішки, а поїхав парокінним фіякром на гумах. Льокаєві дав свій білет, якби входив до графського дому. Льокай пішов, вернувся і ввів його до сальону. Ціла обстановка поразила його своєю величавістю.

„Гей... якби то у мене! — подумав собі Стефан. — Може й буде так, як з нею ожениюся”.

Двері з сальону вели на веранду. Просто екзотичний сад. Там між квітами і пальмами „вона”. Вони привиталися. Пішов на веранду.

— Заки надійде мама, мушу вам щось сказати — говорила Салька. — Перед хвилиною був у нас Рудецький. Формально освідчився. Мама питала мене, що я на те скажу, а я — ні так, ні сяк. Я сказала, що мушу надуматися, бо мені ще пора на таке. Ідїть до сальону, бо мама надходить.

Пані Добринська приняла його, як здавалося, досить радо. Він їй лїпше подобався, як Рудецький.

— Шкода, що нема мого мужа, — сказала, — поїхав на комісію і вернеться аж завтра вночі.

Побалакали про погоду, фестин, приїзд якогось віденського дїстojника, про собаку, яку трамвай розїхав.

Перша візита вусить бути коротка, як авдїєнція, отже Стефан підвівся. Добринська також встала і подаючи Стефанові руку, промовила:

— Як не перешкодить вам що важне, то загостїть до нас у четвер. У нас у четвер все сходиться бїльше товариство.

Вдоволений вертався додому. Одно лише непокоїло його: не дуже вдоволений був з того, що дївчина не „відпалила” Рудецького відразу і рїшуче, тїльки сказала, що „мусить надуматися”.

— Як вона ще буде надумуватися, то може надуматися і на другий бїк.

Прийшов четвер. Пізнати можна було відразу, який це важний день: Стефан від пополудня

тупцював перед дзеркалом. Нині мав міряться із Рудецьким і до тої боротьби приготувався так, якби мав виступати на сцені.

„Перша річ — подумав — це застосовуватися до атмосфери, вміти відгадати її смак...”

Він чув, що товариська вартість Рудецького основана на гумористичних монольогах. Щоб у нічому не вийти гіршим від того пустого блазня, Стефан вивчився кілька монологів. Проби, які робив перед дзеркалом, вийшли задовільно. Знав, що Рудецький продукується грою на фортепіяні. Та і тут Стефан не боявся конкуренції. Грав добре.

Коли Стефан прийшов до Добринських, то вважав на кожний свій рух, на кожне своє слово. Ніхто не міг би підозрівати, яка плебейська в ньому душа і які червоні його думки. Сальоновець, як із книжки.

— Може партійку преферанса? — промовив чемно до нього господар дому Добринський. — От і він заграє, додав, показуючи на Рудецького, який саме при фортепіяні калічив Ліста.

Стефан засоромився, бо він у карти грав мало коли, грав зовсім кепсько.

„Тут я вже пропав. Не дорівняю” — подумав. — „Рудецький славний картяр”.

— Я, пане, не граю зовсім, — відповів господареві.

— Якто, цілком ні?

— Цілком. Я на карти і дивитися не можу.

— Це мені подобається — господар сказав

і Стефана поклепав по рамени. — Це дуже добре, що не граєте. Кілько то молодих людей поруйнувалося через „короткого”. Гра в карти, то дуже небезпечна забава. Марнує час і гроші.

Говорив це довго і голосно, так щоб чув і Рудецький.

Коли Рудецький встав від фортепіяну, по сальоні озвалися голоси признання. Гордий своїм успіхом, від фортепіяну пішов просто до зеленого столика.

Стефанові йшло нині так, начеб у чепці вродився. Він зовсім випадково вправляв дома дуже часто Ліста і казали, що грає цього композитора добре. Візваний Салькою, сів до фортепіяну і заграв. Заграв те саме, що перед хвилиною Рудецький, та яка ріжниця! За весь час його гри очі всіх гостей були звернені на нього. Коли скінчив, залунали живі оплески. Зніяковілий стояв під високою пальмою і німо приймав похвали гостей, самого господаря, його жінки і теплий погляд дівчини.

— Ви дістали правдивий скарб до вашого сальйону — казали жінки господарям.

Все те погано подіяло на гумор Рудецького. Він уже і не продукував своїми монольогами. З того був Стефан дуже рад, бо і він не потребував нині „робити з себе блазня”. Покищо і того було досить, що вже показав. Його особа стала предметом розмов усіх дам, старих і молодих. Усі мами дорослих доньок гострили собі зуби на кандидатах до подружжя. Загальна думка була така,

що Рудецький так, якби вже заручений з панною дому. Стефан поводився з тактом і жадної не виріжнював, отже ті мами не могли підозрівати його, щоб він теж із тими самими намірами ввійшов у той дім.

Всі ті мами зверталися до пані дому за ближчими інформаціями про особу Стефана, бо „варто би такого веселого і тактовного хлопця запросити до себе, як трапиться баль або яка інша забава”. Казали також, що „варта би його десь висватати”. Про те, що неодна з них хотіла би заманути його для „своєї”, не зраджувалася ніодна, бо „моя того не потребує. За нею і так уже за багато хлопців дуріє. Якби хотіла, то могла була давно віддатися”.

Те, що Стефан звернув на себе увагу пань і відразу зеднав собі їх симпатії, переважило і симпатії господині дому на бік Стефана.

„Чому жадна не просила до себе Рудецького?” — думала собі пані Добринська. „Міркують, що він уже заручений і для них пропав. Про Порубальського гадають, що ще вільний... Дурно гострите собі зуби. Я вже тепер бачу, чим це все скінчиться!”

І Рудецький теж занюхав, що якийсь „новий вітер” віє по сальоні. Хвилювався і програв дуже багато.

Панни мали також добрий „нюх”.

„Це не без причини, — думали собі — „що при вечері не Рудецький, а Стефан сидів коло Сальки”. Бачили теж, що при танцях, коли виби-

рали дами, Салька вибрала першого Порубальського, а не Рудецького.

Коли дівчата робили на цю тему жарти, вона сказала паленіючи:

— Я Рудецького лиш покарала за те, що він загнівався чогось на мене і не хотів грати зі мною одного кусника на чотири руки, хоч я цілий тиждень до такої гри приготвлялася. Пан Порубальський грав, тож я мусіла віддячитися йому.

Мами-власнички таких дорогоцінностей, як доньки на відданні почувши це, дуже тим згризлися. Їм жаль стало „бідної” Сальки, що Рудецький загнівався, і тому Стефана ще до себе не запрошували. Потерпали, що зі Стефана не будуть мати користи, отже шкодували коштів приняття.

Стефан не спав цілу ніч. До самого рана думав про те, що чув і видів на візиті у панства Добринських. Силкувався здати собі справу із вражіння, яке зробив на товаристві, головню на господарях. Обчисляв свої вигляди. В таким домі, в таким товаристві, був він перший раз у житті.

„Яка там обстановка, який смак! В наших хатах того нема. Ми некультурні, схлопілі, як головна маса нашого громадянства. Не маємо смаку, не маємо грошей. А таки варт, варт паном бути!” — думав засипляючи.

На другий день прийшов лист від Галі. Стефан і не думав розпечатувати. Вклав його до кишені і сів до фортепіяну. Хотів приготвитися до нової візити у панства Добринських, щоб заграти щось нового. Музика має чудодійну силу. Пригадав собі Орфея.

XVII.

В суботу вийшла з друку книжка Стефана. Як Стефан у своїй зарозумілості сподівався, зробила вона сензацію. Та не в українській пресі. Земляки трималися календаря „старого стилю”, і то з тою ріжницею, що жили взад не днів тринадцять, а тринадцять літ. Оцінку українських творів подавали звичайно по смерті автора. Перші вдарили в дзвін польські часописи. З цілою заїлістю критики кинулися на автора. Одна газета писала, що книжка звертається проти поляків і панів, що вона підготовляє нарід до кровавої революції, до такої різни, яка була в 1846 році. Називаючи автора книжки новочасним кровожадним гайдамакою, газета звертається до уряду з запитом, коли він уже раз перестане дивитися крізь пальці на таку агітацію живим словом і друком. Критика кінчиться пересторогою:

„Коли розшаліється буря, коли по краю розгуляється різня і пожежа, тоді буде запізно”.

Та стаття доставила Стефанові неабияке вдоволення. Вона доказувала, що те, що він писав між рядками, бо ясно не міг, можна було з його книжки таки вичитати. А це була його ціль. Крім того для нього і для його товаришів не було ліпшої похвали, як саме така критика в часописах ворожого табору. Коли противники бють у дзвін то це значить, що небезпека таки справжня.

„Але що ж?! Нащо мені все те, коли я моєю славою не можу похвалитися перед моєю дівчиною? Та слава пошкодила би мені!”

Коли у четвер Стефан прийшов до Добринських, дівчина відтягнула його на бік.

— Це таки не був жарт? — спитала. — То ваша книжка, котру ви показували мені оноді в Брюховичах? Нині в газетах страшно виганьбили книжку якогось Порубальського. Пишуть, що він кровожадний анархіст. Чи це ви? Кажіть правду!

— Панно Сальцо! Не такий чорт страшний, яким його малюють. Книжка моя, я з цим не криюся. Тільки не все правда, що про неї пишуть. Мене критикував такий, що тої справи не розуміє... якийсь дурень, дотого ще наш ворог. Тимто критика така неприхильна і напастлива. Одна газета зганьбила мене, друга похвалить.

— Ат!... не кажіть. Щось таке ніхто не може похвалити... ніодин розумний чоловік.

— Мені гадка таких розумних байдужа.

— Чи і моя гадка теж вам байдужа?

— Я не так думав... думав отак взагалі. Говорю про газети. Чи мало є по газетах злобних людей, що пишуть, що їм слина на язик принесе? Є й такі, що як автор не підплатить їх то його виганьблять, набрешуть на нього.

— Газету читають ті, з котрими ви сходитеся, в котрих ви буваєте — додала з притиском.

— Ви так дуже вірите у все те, що стоїть в газеті? Вірите, як в евангелію?

— Я ні. Я газет не читаю. Як читаю, то лиш новинки... Зате татунцьо читав. Страх як він сердився, коли прочитав про вашу книжку. Страшно

вигукував на якихось бунтівників, на червоні бестії. „У нас не буде спокою”, татунцьо говорив з досадою, „доки тих бунтівників — москалів і соціялістів не вивішають або не відставлять до кордону, до Росії! Нехай туди ідуть собі, коли їм тут зле!”

Стефан замнявся. Не знав, чи боронитися, чи брати шапчину під пашину. Не уявляв собі такої сцени з Галею.

„Ліпше добровільно винестися, як ждати, аж мене самі випросять” — думав.

Вже витягнув годинник і глянув на нього. Такий рух звичайно буває вступом до виходу.

— На наше щастя, — говорила далі дівчина, — тато не підозріває, що то ви можете бути автором цієї книжки. Ви за добре виглядаєте і поводитеся і татко знають, що ви з порядної родини. Йому й на думку не прийде, що такий гладкий, інтелігентний хлопець міг би писати книжки, від яких волосся стає дубом. Думає, що це якийсь ваш іменник... Як мною дорожите, то раджу вам не признаватися, що то ви автор... Бійтеся Бога, не признавайтесь, бо все пропаде! Найліпше було б, якби ви нині татка цілком виминули. Я боюся, що як татко зачнуть про щось таке розмовляти, то ви зрадитеся.

Цілий цей вечір душа Стефана була на рамени. Його очі вічно блудили за старим. Хотів вичитати з його лица навіть найдурніші думки

„Чи він підозріває в мені автора, чи ні?” — думав. „Що сталось би, якби знав правду?”

Послухав ради дівчини і окружав та виминав старого як міг. До вечері все йшло дуже добре. Вечера пройшла, старий не мав нагоди ні словом забалакати до нього. По вечері Стефан заховався в куток веранди. Там із Сальцею забавлялися коштом Рудецького — коштом того його місця, де повинні би йому рости вуси.

— Щось ви нині дуже задумані, пане Порубальський — хтось за плечима Стефана заговорив носом.

Пан Добринський, з довгим цибухом у руці, сів на стільчику коло Стефана, подав донці сірник і казав, щоб запалила його люльку.

— Пан Стефан хоче йти на адвоката — зачала дівчина. Боялася, щоб старий не зачав про книжку, то ж сама зачала розмову, щоб не допустити до немілої для неї балачки.

— Так, таак? — думаєте пускатися на адвокатуру? — спитав Добринський.

— Я до адвокатури чую найбільше замишування.

— Адвокатура, адвокатура... То гмм... і це нині незлий хліб. Талановитий адвокат може високо залізти. Може зробити кар'єру... Гм... гмм... Як звяжеться з великими фінансовими установами... гм... з вищими сферами... Та на це треба дуже довго ждати! пфф...

Облаки диму бухнули в лице Стефана.

— Де ж нині йти... що зачати? — спитав Стефан. — Нині всюди так повно... Деінде ще тяжче добитися чогось ліпшого... А така скрізь

залежність!... Ще в політиці можна зробити кар'єру. Як хто має широкі плечі... Стефан вкусився в язик, щоб не сказати дечого непотрібного.

— Гм... гм... А той гофрат у Відні... чи це ваш свояк?

— Ми? Так трохи... Та це дуже далекий кіл у плоті. Це буде якось так, що він мій стрийко у другій лінії.

— Славна родина!... На два боки славна. На один бік славлена, на другий ославлена. Один ваш свояк займає в суспільности таке високе становище, а другий бандит, для котрого і шибениця замало! Чи ви читаєте часописи? Нині є там критика гайдамацької брошури якогось вашого іменника. Бог також десь покарав імя Порубальських. Один окраса свого народу, цілої монархії, а другий його закала!... пфф!...

Щастя, що Стефан відразу станув собі був у тіні кріслатої пальми. Інакше був би мусів зрадитися. Був блідий, як стіна. Мусів держатися поруччя крісла, щоб не впасти.

— Певно, певно — ледви чутно вишептав. — Родина розрослася по цілім краю. Я мав двох товаришів Порубальських. Ми раніше і не чули один за одного. Як стали раз вичисляти наших предків — то таки дійшли до спільного прадіда.

— Пфф, пфф...

— Довго то треба ждати, щоб стати адвокатом? — перебила дівчина.

— Вам з іспитом не пощастилося? — спитав господар.

Розмова про той безталанний іспит, не могла бути для Стефана мила. Йому було соромно балакати про це. Було тим соромніше, що було це в хаті, де він здобував для себе дівчину. Та все ж, коли розмова зійшла на цю його компромітацію, йому аж легше стало, бо якось забули про попередню тему: його брошуру. Довше тих тортур був би він не витримав. Кров, котра в його жилах майже вже була застигла, почала наново кружляти.

— Тим разом я не здав, — сказав півголосом. — Я був хорий, та й не мав сил вивчитися добре.

Стефан вишептав це так, будьтоби соромився тою невдачею. Та він просто вже не мав сили говорити, так йому доїхала розмова про „добрих і лихих” членів родини Порубальських.

— Но-но, це дурниця, один іспит — сказав батько дівчини. — Таке кожному може трапитися. Маєте на другий раз научку, щоб за дівчатами не дуріти... мм... мм...

Старий поклепав Стефана протекціонально по рамени і вийшов до салі.

На Стефані сорочка, якби з води виймив: хоч бери, та крути. По його обличчі спливав піт.

— Яка я щаслива, що так скінчилося! — промовила дівчина. — Уважайте ж тепер. Що було, те минулося. Надаліше таких дурниць не робіть! — сказала і покивала пальцем на носі.

Стефан наглим рухом притягнув її до себе і спитав:

— Скажи мені, як з батьками стоїть справа? Є надія, що будеш моя? — спитав її на вухо.

— Це дуже можливе. Покищо нехай це буде далі тайною між мною і вами.

— А Рудецькому ти вже сказала, що його не хочеш? Нехай не дуриться.

— Ще не сказала. І не було нагоди сказати, бо мені самій він ще не освідчався. Він лиш мамі і татові сказав.

— То скажи батькам, що його не хочеш.

— Ще не можна! Тато мене ще не питав, чи я його хочу, отже я не маю причини відповідати, як мене ніхто не питає. Тато мабуть доміркується, що я ним не дуже захоплена і не питає мене тому, щоб за скоро не видобути від мене мого „ні"! Тато мабуть гадає, що як та вода капаючи видовбає камінь, так той Рудецький вивертить для себе діру в мому серці. Від коли ви крутитеся коло мене, зменшилася небезпека батькового напору. Батько все батьком, і передовсім хоче добра для своєї дитини. А як з'явився другий жених, то батько не схоче квапити в користь першого, бо ану ж ліпшою партією буде той другий? Лише мама питала мене, кого я з вас обох воліла би. Мамі скажу... Ах, як то добре, що з тою книжкою так скінчилося!

— А коли ти мені скажеш? — спитав Стефан.

— Ах, які ви прудкі! Ходім до салі!

В тій хвилині на веранду ввійшов Рудецький. Від довшої хвилини він запримітив був не-присутність Сальки і Стефана і шукав їх.

Він підозрівав, що обоє залізли в якийсь кут. Не міг стерпіти думки про їх чулу розмову. Рішив почати війну не на жарти із своїм противником.

Побачивши дівчину, підбіг до неї і сказав:

— Панно Сальцю, чи можу просити до кадрили?

— Я вже заанґажована — відповіла без надуми.

— Кого маю просити, щоб вас мати проти себе?

— Пана Порубальського.

Цього Рудецький не сподівався, бо вона вже танцювала з Стефаном першого кадрили.

— Що за нахабство, так заарендувати панну для себе! — воркнув до себе втративши охоту до танцю. Відвернувся і пішов до карт.

— Панно Сальцю! — сказав Стефан — що тепер буде? Я заанґажував вже панну Владзю.

— Коли так, ідіть, я лиш так собі сказала, бо не хочу вже гуляти з тим головусом. Ще мене прозвуть попадею!

XVIII.

На другий день Стефан побіг до редакції часопису, де містив свої статті і сказав до редактора:

— Мою статтю підпишіть псевдонімом.

— Чому? — питає зачудований редактор.

— Так! Це моя тайна. Так мусить бути якийсь час. Не хочу, щоб люди знали, що то я пишу.

— Але ж бійтеся Бога! — скрикнув редактор. — Це для нас зле і для вас не добре. Для нас ваш підпис є нині реклямою. Ви такими статтями скріпите той розголос, який ви вже здобули своїми останніми працями. Це потрібне для кожного, хто хоче пускатися на політичну кар'єру. Інакше будуть люди думати, що ви вже виписалися. Скажуть, „що знав, те написав, і більше не втне”. Це недобре!

— Ні!

Стефан загрозив, що як його підпишуть власним іменем, то він не напише їм більше ні одного рядка. Ще й казав тримати свій псевдонім в якнайбільшій тайні, також перед найближчими товаришами і приятелями.

Редактор зідхнув глибоко, знизав раменами, погладив долонею світлу лисину, почіхався в голову кісточкою від олівця, відтак самим олівцем, і післав до друкарні наказ, щоб підпис „Порубальський” змінити на „Безпринципний”.

Мов тяжкою недугою повалений редактор сидів з похиленою на груди головою і важко дихав :

— От у мене сухоти, незадовго вмру, буду мусіти покинути роботу для робучого люду, а тут наслідника нема. Нема людей з характером. Я думав, що той перебере роботу, а він... нема правди на цьому світі!

Вогкі очі редактора піднеслися і впилилися в образ, що висів над бюрком. Був це портрет ідейного провідника партії, до котрої належав наш редактор і Стефан.

— На що ти, апостоле, напруцювався, на що ти терпів увесь свій вік за народню справу? Чи на те, щоб перед самою смертю, ось так, як і я, Бачити, як нівечаться твої заходи і як все в прах розлітається?!

Успокоївся аж тоді, коли до свого апостола написав довжезного і сентиментального листа про безхарактерність і безпринципність людей, про безвихідність справи і безвиглядність всієї роботи. Крім того дописав до статті „Безпринципного” коротку на три шпальтки замітку, що то неморальне явище, коли автор скриває своє ім'я і ховається за пліт псевдонімів.

„Що його до того спонукало? — думав редактор посилаючи свій рукопис до друкарні. — „Такий отвертий, такий смілий і такий зухвалий був до тепер!”

Старому ідеалістові і через гадку не перейшло, що тут причина така стара як світ. Ніколи не повірив би у приповідку, що де вже сам чорт не годен нічого вдіяти, там посилає бабу.

„Добре йому говорити — думав Стефан, вертаючися до дому. „Добринський довідається або Рудецький вивідає і донесе йому, що я пишу в українській, ще і в такій ліберальній газеті і все готове пропасти. Готово урватися для такої дурниці! Підпис автора, то не суть справи. Як добрий зміст, то і без підпису стаття зробить вражіння... На якийсь час, доки не діпну свого, треба буде причаїтися... писати під псевдонімом. Потому, як вже нічого буде боятися, відкрию псевдонім. Те-

пер треба обережно! Врешті, як я за жінкою дістану маєток, то наша справа на тім лиш зискати може. Що варта така робота, яка тепер ведеться?! Що за користь з усієї тої нашої праці, всього запалу і посвяти, коли нема чим вести роботи?! Не може принести великої користи робота без тої певности, що робітника не зломить нужда. Як чоловік оженився і буде мати забезпечену будучність, то вже можна буде сміліше виступити... буду вести дім, якого брак так страшно інтелігентні люди у нас відчувають. Зберу у себе всі наші сили... не буде так, як дотепер, що буває, і зійтись тяжко, бо нема в кого. Як у мене стануть частіше сходитися, то й легше придумати щось розумного. Думка думку родить... У громаді, то й пайдурніша голова вигідає щось розумне... Найгірше те, що тепер нема грошей на виконання проектів. Все кінчиться дефіцитами. Хоч вони невеликі, та таки неодного знеохочують до роботи. Як я стану на сильних ногах, то діри полатає моя кишенья. Як люди будуть знати, що діло не стане на п'оловині дороги, то наберуть духа, більшої віри в успіх і витривалости... Не для мене, а для справи буде найліпше, як на якийсь час цілком притихну, щоб потому з тим більшою енергією зачати наново..."

Пригадав собі, що в його кишені пріє лист від Гальки.

Жаль мені дівчини,... та на це нема радї. Мусить перетерпіти. Поплаче трохи і успокоїтсья. Не може жадати, щоб я для неї посвятив мою кар'єру і народню справу, яка без фондів мусить

кульгати... Що мені з того, що вона „вчена“!... Я ж з жінкою не буду вічно говорити про теорії! Я й так вже перебалакав з нею все, про що можна було вести розмову. До вчених розмов є досить товаришів і на це не треба брати такого тягару, яким є жінка, без капіталу. Мені капіталу треба, бо розум маю свій”...

Витягнув із кишені Галин лист і похитав на долоні, начеб важив його тягар.

„Важкий... мабуть змарнувала цілу лібру паперу. Чи не розписується вона про мою книжку? А далі мабуть своїм звичаєм сходить на „психологічні проблеми“... Може їй забагається, щоб я все те читав?! Щасливої дороги!”

Нерозпечатаний лист вкинув у вуличний канал.

Відтепер із Добринськими сходився майже що днини. Або на проходах, прогуляках і фестивалях, або у них дома.

XIX.

Прийшла осінь. Стефан прийшов до Добринських в однострою однорічника.

— Як вам гарно! — привитали його в один голос донька і мати.

Гудзики і синій кабат зробили зражіння. Стефан в однострою заважив більше, як десять цивільних Стефанів. Рудецький пішов цілком у кут.

— Його і не прийняли до війська. Такий каліка думає женитися! — згiрдно говорила дiвчина.

Жінки присіли старого. Стара „розумом”, молода вибухами розпуки, бо батько все ще потягав за Рудецьким.

— Я скорше втоплюся, як мала б вийти за безвусого! — голосила Салька. — Я не можу їсти, як він сидить при тiм самiм столi, що я.

— Хлопче, — промовив старий, прикликавши Рудецького до свого кабiнету, — роззирайся за iншою дiвчиною. Моя тебе не хоче. Я дитини не буду силувати. Завернув їй голову хто iнший. І моя жінка тягне за ним. Жінка і донька, то за велика сила проти мене.

Може в годину пiсля того до Добринських прийшов Стефан. Дiвчина вiдтягнула його на бiк.

— Щось вам маю сказати, — шепнула йому до вуха. — З Рудецьким справа порiшена. Порiшена остаточно і невідклично.

Стефан поблiд, бо вона не сказала йому, як порiшена.

— Як?... в який спiсiб? — спитав і рукою обтер з чола холодний пiт.

— Він мав нині з татком поважну розмову. Вже порiшено. Тато сказав своє тверде остаточно слово.

Стефан уже не питав другий раз. Прижмури́в очі і ждав на смертельний удар. Йому було так, як тому, що привязаний до лавки лежить під топором гiльотини і прижмури́вши очі жде на смертельний удар сталевого вiстря.

— Трохи мені жаль, що так сталося, та сталося — оповідала далі поволі, поволеньки, і паслася муками Стефана, любилася його лицем, що поблідло мов сніг. — Рудецький вискочив як бомба з татової канцелярії і просто до мене:

„Чи це правда, що тато казали?“ — цідив крізь зуби. Я йому відповіла:

„Не знаю, що тато вам казали, бо я не підслухую під дверми. Може тато говорили вам, що я не хочу вас і на очі видіти?“ Рудецький відповів мені, що тато справді щось таке сказав йому, та він не хоче вірити. На те я сказала йому, що то зле бути таким недовірком, бо як тато сказав так, то сказав найправдивішу правду і того, що тато сказав, я не зміню. Тоді Рудецький, начеб забув, що він не у своїй хаті і розкричався: „Я знаю через кого це! Знаю, куди стежка в горох. Та я з ним порахуюся... з тим нахабою, з тим хлопом. Нехай не думає собі, що дістане тебе. Хіба по моїм трупі. Для нас обох місця на тім світі нема!“ — Думаєте, що перепудете мене? — я сказала йому. „Я не боюся. І він вас також не злякається. Пан Порубальський беться лиш на кулі, а він стрілець знаменитий. Хочете, то попробуйте щастя!“ Рудецький ухопив капелюх і не попрощавшись вибіг із хати. Я знаю, що справа не скінчиться так страшно, як він погрожує. Він страшний боягуз.

Дівчина була приготована на вибух радості, подяки, цілунки. Та Стефан не рухався. Лиш розплющив очі і поволі приходив до себе. Ще блідий

підвівся спокійно із крісла і спокійно простягнув до неї руку.

— Дякую! — сказав і знову сів на кріслі. — Значить, вже можна балакати з татом і з мамою?

— Можна. Не лише можна, а треба.

На другий день Стефан у повній галі застав маму і доньку в сальоні. Коли сказав, за чим прийшов, обі відповіли:

— Не знаю, що тато скаже, що мій чоловік скаже.

Пані Добринська пішла до канцелярії чоловіка. За хвилину вийшла і рукою запросила туди Стефана.

— Сідайте, прошу! — сказав Добринський показуючи крісло коло свого стола.

Коли Стефан сів і забув язика в роті, господар промовив:

— Наробили ж ви мені клопоту, наробили! Ви збаламутили мені дитину. Я Сальцю призначив для Рудецького... Так ми це уложили ще з його батьком... Чого ви так бліднете? Він уже не входить в рахунок. Покищо дістав гарбуза.

Це „покищо”, Добринський вимовив з притиском. Для вуха Стефана було це таке розкішне, якби нігтем потягнув по шибі. Добринський говорив далі:

— Якби ви, як то кажеться, не були влізли в дорогу все було б пішло дуже гладко. Та ви позадурманювали голови моїм бабам і від того часу клопіт у хаті... Отверто скажу вам, що я не дуже рад з того. Та для святого спокою чоловік

нераз мусить погодитися з пантофлем. Тим разом мушу бабам уступити...

— Зрештою, може й добре сталося, що так склалося. Може вона, бодай би я не помилився, з вами буде щасливіша, як з ним... Довго розводитися не буду, бо я до того не привик. Я люблю полагоджувати справи коротко і скоро. Мій зять має вже згори назначену карієру, на котру він мусить згодитися, як хоче дістати мою дитину. Хто б він не був, він стане директором одного з наших банків. Тут потрібний докторський диплом, докторат права. Я до Рудецького трохи остиг, бо такий вітрогон ніколи докторату не зробить. Про вас говорили мені, що ви аж до того нещасливого іспиту маєте всі свідоцтва з відзначенням, що докторат здужаєте зробити до року. Всі ваші свідоцтва хотів би я видіти... Як впущу вас у мій дім, то лише під такими умовами: — За рік будете старшиною. Скінчиться військова служба, сідаєте за книжку. До одного, а найдалше до півтора року мусите мати докторат. По доктораті весілля і піврічна відпустка. Тоді дістанете три тисячі нараз і можете їхати собі у світ за очі на пошлюбну подорож. По піврічній відпустці їдете до Відня і вступаєте на практику до банку, і відтак обіймете посаду у Краєвім Інституті. Виправа буде така: все те, що потребує жінка, і обстановка така, як у нас бачите, з тою різницею, що все буде нове. Грішми будете діставати тільки, щоб ваші постійні доходи доходили до трьох тисяч гульденів річно. Шістьдетять тисяч дам до

банку для жінки і дітей... От і все, що я мав вам сказати. Тепер ви маєте дати відповідь, та не нині. Нині я не слухаю. Ідьте до хати, і розміркуйте собі. Завтра приходіть з відповіддю. Згори заповідаю, що з того, що я сказав не відступаю ні на волосок.

Добринський подав Стефанові руку на знак, що розмова скінчена і що він може відійти. Пішов до сальону, та в сальоні була тільки стара Добринська.

— Панни Сальці нема? — спитав.

— Ви довго сиділи у чоловіка і Салька не могла так довго ждати, — відповіла Добринська. — Мусіла вийти і казала вам передати свій поклін. Гадаю, що як уже остаточно порозумієтеся із моїм чоловіком, батьком Сальки, то вона вже не буде мати повної власної волі. Вже не буде мати права відходити, не спитавши, чи можна.

Добринська глянула на годинник на стіні на знак, що він уже задовго тут...

Стефан йдучи до хати думав:

„Я до банку! Непогана думка. Ціле життя я думав про адвокатуру і зійшов би на банкиря? Погрожує, що не відступить ні на волосок... Нінащо пішли б усі мої політичні пляни... Доробився!.. Нема що казати... Що йому, старому дурневі, до того, який я хліб хочу їсти?! Аби лиш був хліб. Чейже за адвокатом його донечка не згине з голоду! Ще як має власні гроші... Добре, що завчасу виговорився, коли я ще не попалив мостів за собою. Можете перепрошувати тепер, завертати назад свого Рудецького!”

Прийшов до хати і не міг стримати своїх роздумувань.

„Галю, моя Галю! Якби ти знала, куди я загнався, на яку попав стежку, то ти заплакала б надімною. Добре, що ще не за далеко я зайшов, що ще час завернути. Це ж ясне, як сонце, що маекти не відразу будуть, може й з бідою доведеться познайомитися, та чоловік буде бодай паном власної волі, власної особи. Тут маетки, правда, будуть, та що мені з них? Маскуйся так довго, терпи мовчки всякі зневаги і мучся лиш на те, щоб навіки влізти в ярмо, яке я так дуже ненавидів...”

Написав до Галі, що тими днями приїде до неї. Заадресував, поклав до кишені лист і вийшов на вулицю, щоб вкинути його до поштової скриньки.

По дорозі роздумував, якби то уладити собі життя, коли ожениться з Галькою. Став мріяти „заміри на сили”, на що можна буде дозволити собі, а на що ні. Такий плян важний був у початках самостійного хліба. Не дуже задовольняв його той обрахунок. З Салькою усміхалося йому вигідне, безжурне, панське життя. З Галькою не бідував би, щоправда, та мусів би дуже числити і обмежуватися до найконечніших видатків.

„Коби мала бодай тільки, щоби можна купити сякий-такий сальон,... хоч приблизно подібний до сальону Добринських! Це для політики конче потрібне... Я поза Галичиною світа не бачив... Варто б бодай переїхати крізь Швейцарію...

не без користі було б і у Відні просидіти бодай з пів року. Там можна чогось навчитися!”

Стефан віддавна вже мріяв про Відень, де хотів доповнити свої студії.

„Як оженюся з Галькою, то не можна буде про те й думати.... Добринський сам хоче помістити мене на якийсь час у Відні...”

„А може б поторгуватися зі старим? Може він зречеться того свого банку? Та це відай не легко буде вибити з його голови. Хіба би поволі дуже підходив його. І так до весілля ще далеко. Покищо можна б згодитися на його плян. Аж як уже Добринські освоються з гадкою, що я їх зять, можна буде освоїти їх також з тою гадкою, що чоловік не конче починається від директора банку; ну, що й адвокат може бути для них добрим зятем. На це маю ще два роки часу. У війську рік, до докторату рік або півтора року, разом два і пів”.

Докази були ясні, але і сумніви не спали.

„А як і тоді не дасться переломити? Тоді тяжко буде мені завертати. Галя, довідавшись, що я вже заручений, готова і сама віддатися... Пів-третя року... великий час! Таки можна б викрутитися від банку. Скоро вийду з війська, здам іспит і вступлю на практику до суду. Та так, щоб вони про це не знали. І так залишиться мені ще півтора року. По судовій практиці роблю до пів року докторат і женюся. По весіллі старий пускає нас на пів року на пошлюбну подорож. Дає мені нараз три тисячі... Я беру гроші і вступаю у Відні

до адвоката. Три тисячі з тим, що зароблю в адвоката і літературою, вистане на два-три роки. Потім нехай старий робить собі з нами, що хоче. Як хоче, нехай дає решту грошей, а не хоче, нехай не дає. Тоді зможу вже жити з власної праці. Але не думаю, щоб він для такої дурниці вирікся дитини і не дав більше грошей. Для когож він їх складав?! Шістьдесять тисячів не пропаде нам, бо контрактом зобов'язується зложити їх у день весілля... Розумний ти, пане Добринський, та не такий, щоб я тебе не піддурив!"

Аж руки затер із вдовolenня, що знайшов такий вихід.

— Дівчині не скажу нічого про мій плян, бо готова зрадитися.

Лист до Галі пішов з димом.

XX.

Стефан вийшов з війська, та до суду не вступив. Це не вдалось би йому зробити так, щоб про це не довідався Добринський.

„Ліпше буде, — думав Стефан — як я поспішуся з докторатом, оженюся і замість у подорож, вступлю до суду у Відні..."

Сів за книжку і вчився.

Товариші Стефана ждали, коли він видасть дальший свій твір, про котрий чули, що заки він вступив до війська, лежав уже до половини готовий. Вийшовши з війська мав його викінчити і ви-

дати, та якось не викінчував і не видавав. Редактори заохочували його, щоб писав статті, бо ніхто не вмів писати так популярно і так живо, як Стефан. Та Стефан зацитькував всіх одним:

— Учуся до докторату. Пождіть, аж збудуся ригорозів. Тоді буду писати тільки, що вам не стане часу читати.

„Я не дурний писати тепер — думав собі Стефан. — Нехай ждуть, доки я не ожениюся і вже не буде небезпеки, що віно пропаде”.

Товариші ждали на докторат недовго. Не минуло і пів року, як він справився з усіма ригорозами. Та лисий редактор не дїждався статей, і за вікном книгарні ніхто не побачив книжки Стефана.

Стефан оженився і виїхав.

Не поїхав до Відня до суду, як собі це колись уложив був.

„Суд не втече, — погадав. — Раніше варто трохи світа звидіти”.

Поїхав до Швайцарії, звідти Бог зна куди.

Минуло пів року. Товариші Стефана довідалися, що він у Відні, в якимсь банку. Вони тишилися, бо гадали:

„Тепер він має вільну голову, всякі джерела і матеріяли під рукою. Тепер він почне засипувати всі наші видавництва!”

Ніхто не сумнівався, що так буде.

Написали йому, чого вони від нього надіються. Лист пішов, відповідь не прийшла. Пішов другий і третій лист. Стефан мовчав як скала.

Тоді сів писати до нього один з найліпших

товаришів його молодих літ, найсердечніший колись приятель-товариш, спільник усіх сліз і вітх його. Написав довгого, предовгого листа. Хоч сердечно написав, то не щадив йому гострих докорів. Нагадав Стефанові його минуле, нагадав пригоди, які спільно переживали, спільні вітхи і розчарування, хвилини успіхів і невдач. Змалював йому, який то завзятий бій розгорівся тепер на цілій лінії, кілька голів, кілька рук треба, щоб народ витримав перед ворогом і щоб ворожі сили не роздушили його.

„Чи ти на віки вирікся товаришів твоїх? — закінчив приятель. — Чи ти вже плюнув на ціле своє минуле, на ідеали твоєї молодости?! Як уже сам не хочеш нічого зробити для справи, то поможи бодай своїм товаришам, що не „спаслися бігством” так, як ти.”

Стефан прочитав того листа, гірко всміхнувся і погадав:

„Ще якби хто інший таке писав, то може не так гірко було б читати, закиди не були б такі болючі. То він...”

В пам'яті Стефана пересунулося ціле, багате у пригоди його життя. Нагадав собі найменші подробиці із часів, коли молода громада стала рватися до суспільної роботи. Все те, що перебув із своїм приятелем, автором листа, стануло так живо перед його очима, як би воно нині діялося. Ще будучи в гімназії, вони ходили „в народ”; засновували тайні кружки, видавали тихцем гектографовані часописи, заставляли плащі, щоб ро

здобути гроші на агітаційні поїздки; відчитували собі до пізньої ночі свої перші літературні проби. Коли вступили на університет, не припинилась їх спільна праця. Ще стала багатіша, живіша. Ні одного, ні другого не минули поліційні кари, ревізії, арешти. Своїми прилюдними виступами обидва дали в рівній мірі перший товчок до нових політичних організацій. Ціла спільна їх робота була для них обидвох одним ланцюгом тріумфів. І тепер, коли гадки ними обома кинені заволоділи вже майже цілим народнім життям, коли всі спільні сили стали збиратися під їх гаслами і прийшла хвилина рішального бою, тепер... його приятель стоїть як давніше на своєю становищі. Стоїть, та без нього!... А він?... Він став одним з тих генералів, що серед бою покидають армію і втікають, щоб забезпечити собі спокійне, вигідне життя з ласки свого дотеперішнього ворога...

Стефан зідхнув.

„Чи не ліпше було мені лишитися між ними? Правда, багатство і вигоди, то солодка річ. Та чи вічний бій за святу справу, перемоги і прояви вдячності мас, в обороні котрих боремося... чи вони менше солодкі? Ні! Вони стократно ліпші! Вони давали мені більше вдоволення, робили мене щасливішим, як тепер ті всі мої багатства! Та навіть я викликаю духів минулого? Чого жалує за тим, що вже не вернеться?! Кожний такий спогад лише псує нерви, відбирає спокій, бо зміцнює свідомість, в яку моральну гниль я попав. Я був би щасливий, якби був не зазнавав тих давніх роз-

кошей, яких не можна оплатити грішми. Та коли вже зазнав їх раз, і тепер не могу вернутись до них, то ліпше не нагадувати собі... — Писати їм статті... помагати в боротьбі? — Цього я вже не втну. Або все, або ніщо. Або посвятити справі всі свої сили, або цілком усунутися...”

Стефан постановив не читати більше листів, які прийдуть від його приятелів з Галичини.

Сидів похмурий, прибитий добру годину. Коли очунав ще раз прочитав лист приятеля. Це був великий акт обвинувачення.

„Йому треба відписати”, — погадав.

— У тебе сльози в очах? — питає жінка. — Чи прийшли які прикрі вісти?

— От пише старий приятель... але йому ведеться.

— Котрий то?... Ага, той... Що ж він пише? Можна прочитати? — питала жінка беручи лист.

— Не латинське письмо — вимовила, скрививши уста і кинула лист на стіл — не вмю цього читати.

Стефан трясся на цілому тілі, аж поблід:

— Як я тобі сказав, що від приятеля, то ти повинна була зараз доміркуватися, який це лист. Він не для тебе, бо український і певне революційний. Інших приятелів я не мав.

— Аж я тебе звільнила від них...

— Звільнила і упідлила! — буркнув не глянувши на неї.

— Що тобі? Що ти верзеш?!

— Не обзивайся. Мені нині не до балачки.

Жінка здвинула раменами і відійшла. Вона вже привикла до його „нервових атак“, яких ніколи не розуміла.

Стефан став писати листа... довгу і сердечну сповідь.

„...Товаришу! — кінчив. — Може б і в мені ще пробудився чоловік, та у мене самого вже нема сили волі... Щоб вилізти з тої моральної безодні, в якій у щораз більше потопаю, я мусів би мати над особою опіку. Мусів би мати підпору якоїсь приятельської душі, котра мене розуміла б і змагала до тої самої мети, що і я. Може бути, що тоді ожила б у мене віра в успіх і охота до праці. Такої приятельської руки коло мене нема і не буде! Як громадський діяч, належу вже до минувшини...”

Скінчив лист опівночі. Решту ночі перележав на канапі і курив...

Вранці дістав лист від Петра. Хоч учора постановив собі був не читати листів своїх товаришів, отворив. Своім змістом цей лист був подібний до попереднього. Кінчився так:

„Долею Гальки не журися. Завтра, себто в дні, коли дістанеш це письмо, її вінчання. Жениться з нею Лехнович. Ліпшого чоловіка для неї, як він не вимріяв би. І він ліпшої не дістав би. Її щастя та його теж, що вона так довго не мала „щастя”...”

Злобний був цей приятельський лист. Слова Петра казали:

„Щастя Гальки, що її не взяв такий як ти.

Покинувши ту дівчину, яку ти сам збаламутив, ти ущасливив її та одного із своїх приятелів...”

Стефан ясно бачив, що про подружжя Гальки Петро повідомив його тільки на те, щоб його дзюгнути. Лист Петра був неначе придачею до попереднього обвинувачення. Можна було підозрівати, що автори обох листів змовилися, щоб поглузувати собі з колишнього приятеля. Вони били його за відступництво від справи. Лист розсердив і трохи розбудив у Стефанові заздрість. Він тепер чув, що у своїй хаті волів би мати Гальку. Хоч знав, що пропало, то всеж йому стало трохи ясно, коли погадав, що другий цілує тепер ті уста, які колись він цілував і які з насолодою поцілував би ще тепер. Лист розсердив його, бо ж сам Петро завинив, що він Гальку покинув.

Став нервого походжати по хаті. В голові роїлося від проектів. Аж ноги його зболіли, заки в тих думках настав лад.

„Воно прикро, що так сталося, що не я, а інший оженився з Галькою. Та інакше не могло скінчитися, бо для мене вона пропала... Я довго мав її на совісти... Хто може знати, чия перша вина? Може то тільки моя зарозумілість казала мені думати, що вона ще любить мене і за іншого не вийде. Я гадав, що ніхто її не схоче, бо вона скомпромітована довшою знайомістю зі мною... таким дурним станом нареченства! Мене все морочила думка, що вона потерпить з моєї вини... з вини несовісного баламута. Тепер бодай цей камінь упав з мого серця!”

Стефан вийшов з хати і цілу днину ходив як сновида по місті. До хати вернувся аж пізно вночі і не зазираючи до жінки, заперся у своїй кімнаті. То мірив кімнату кроками, то сідав і ще раз читав оба листи. Сів писати відповідь. Прочитавши їх, може вже десятий раз, подер їх і спалив. Знову ходив по кімнаті і обмірковував нові відповіді для обох товаришів. Усе ж мав їм дещо сказати на своє виправдання.

Сів і написав два листи. На лист Петра відповів коротко:

„Ти маєш найменше право робити мені якісь докори, бо ти загнав мене в те ярмо, в те болото! Знай, що ти причиною мого нещастя!”

Другий лист був такий:

„Дорогі Товариші!

Лакімство і *cherchez la femme!* — Ці два слова нехай Вам вистануть за мое оправдання. Перестерігайте кожного перед такими гріхами. Що я ще годен зробити для Вас, те й зроблю. Що місяця буду висилати якусь пожертву на партійні цілі. Нині посилаю Вам 100 корон. Жінці скажу, що згубив.

Ваш Стефан.

*

Більше ніхто не бачив Стефана в українській громаді. Товариші не читали більше його листів, ні друкованих праць. Часом тільки доходили до них його підписи на... банкових документах.

КІНЕЦЬ.

Досі вийшли у бібліотеці „Діла“!

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“ — новелі.
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“.
Кількадесят ілюстрацій.
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав
М. Рудницький.
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав
В. Софронів.
5. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість,
2 томи.
6. Василь Масютин: „Два з одного“, повість,
2 томи.
7. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпана).
8. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість
переклав М. Ставничий.

